

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
магістра

з теми: **«Політика російської окупаційної влади в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни»**

Виконав:
студент II курсу ОС «Магістр»
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
заочної форми навчання
Івановський Віталій

Науковий керівник:
доктор історичних наук,
старший викладач
Кліщинський Павло Володимирович

Кам'янець-Подільський – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1.ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Огляд джерел.....	6
1.2. Історіографія проблеми.....	8
1.3. Методи дослідження.....	11
РОЗДІЛ 2. ОКУПАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ РОСІЙСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ.....	14
2.1. Галичина і Буковина у міжнародних відносинах напередодні війни.....	14
2.2. Окупація західноукраїнських земель в ході воєнних кампаній 1914- 1917 рр.....	21
2.3. Запровадження окупаційною владою нового адміністративно- територіального поділу.....	30
РОЗДІЛ 3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЇ.....	36
3.1. Державно-політичне життя та національні рухи.....	36
3.2. Зміни у соціально-економічній сфері.....	51
3.3. Національно-релігійна та культурно-освітня політика окупаційної влади.....	61
ВИСНОВКИ.....	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	84

ВСТУП

Актуальність дослідження. Перша світова війна стала причиною не лише катастрофічних руїн і соціальних потрясінь в історії людства. Її наслідками були також значні геополітичні зміни. Так склалось територіально, що Галичина і Буковина в роки війни були об'єктами, за володіння якими йшла запекла боротьба між імперіалістичними державами.

Російська окупаційна політика на західноукраїнських землях в роки Першої світової війни є однією з важливих та дискусійних тем у сучасній українській історіографії. Нинішній інтерес до цієї проблеми має не лише наукову, а й суспільну актуальність. По-перше, в сучасному світі існують проросійські сили, що прагнуть знищити Україну, і це вимагає вивчити передісторію таких політичних дій та проросійських рухів, які навіть на західноукраїнських землях тягнуться коренями з давніх часів. Особливо яскраво проросійський рух у Галичині та на Буковині проявився саме у роки Першої світової війни, коли його діячі розгорнули активну діяльність з русифікації життя в регіоні та завзято допомагали російській окупаційній владі. Неабияка суспільна актуальність дослідження впливає і з потреби проведення історичних паралелей між нинішньою війною Росії проти України та подіями столітньої давнини на західноукраїнських землях, з необхідності відстеження джерела конфліктів усередині українського суспільства, характеру діяльності проросійського руху. З'ясування ідеології та поведінки радикальних проросійських діячів і причин провалу їхньої діяльності допоможе сформувати модель поведінки з нинішніми москвофілами та мінімізувати їхній деструктивний вплив на українське суспільство та національну безпеку.

Крім того, поглиблене вивчення цього трагічного періоду є в наш час актуальним завданням, оскільки дозволить: по-перше, переосмислити і адекватніше відтворити минулі події історії регіону у контексті просторово-

часового тла європейської історії, належним чином заповнивши його західноукраїнською проблематикою; по-друге, відповідно оцінити низку маловідомих фактів і подій, відокремити їх від штампів та стереотипів.

Об'єктом дослідження виступає історія Галичини і Буковини в їх адміністративних кордонах періоду з 1914 по 1917 рр.

Предметом дослідження стали суспільно-політичні, соціально-економічна та культурно-національні аспекти політики російської окупаційної влади на території Галичини і Буковини в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.).

Територіальні рамки наукового пошуку охоплюють територію захоплених російськими військами у роки Першої світової війни областей Австро-Угорської імперії (Королівство Галичина і Володимирія та герцогство Буковина), які нині входять до складу сучасних України, Польщі та Румунії.

У роботі **хронологічно** розглядається період від 6 серпня 1914 р. – часу, коли Австро-Угорщина та Росія опинилися у стані війни, до серпня 1917 р. – коли внаслідок відступу російські війська залишили територію Східної Галичини та Буковини.

Мета роботи полягає в тому, щоб згідно з вимогами історичної науки й на основі даних джерел, тематичних матеріалів періодики та фахових наукових досліджень, проаналізувати, відтворити і висвітлити узагальнюючу картину суспільно-політичного та соціально-економічного становища окупованих територій.

Об'єкт, предмет і мета дослідження відповідно визначили наступні **завдання:**

- узагальнити та охарактеризувати існуючі джерела та наукову літературу, що стосуються теми дослідження;
- проаналізувати місце Галичини і Буковини у міжнародних відносинах передвоєнного часу;
- охарактеризувати адміністративну та управлінську політику

окупаційної влади;

– розкрити особливості соціально-економічного становища західноукраїнського населення в період окупації;

– прослідкувати специфіку національно-релігійних та культурно-освітніх перетворень у краї.

Практичне значення. Фактичний матеріал та основні результати дослідження можуть бути використані для написання праць з історії Першої світової війни, відповідних розділів з історії України та історії Галичини і Буковини, підготовки виставок.

Структура дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів (дев'яним параграфів), висновків і списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1.

ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд джерел

Керуючись необхідністю досягнення поставленої мети, враховуючи специфіку обраної теми, нами при написанні магістерської роботи використано значний джерельний масив. Виходячи з цього, джерельну базу можна умовно поділити на три групи: 1) опубліковані законодавчі та нормативно-правові акти; 2) періодична преса і 3) спогади (мемуари).

Різні аспекти військово-політичних подій на території Галичини та Буковини: цілі війни, заходи з мобілізації, наступи і відступи супротивників, дипломатична боротьба, загарбницькі наміри Російської імперії, ставлення до війни різних соціальних і національних категорій населення відображаються у документах збірників «Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр.» [1], «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна» [2], «Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень» [10], «Розпорядження, накази, обіжники військового міністра, військового генерал-губернатора Галичини, начальника військових повідомлень армій Південно-Західного фронту та інше» [13] тощо.

Важливим доповненням до опублікованих матеріалів є мемуари, щоденники і листи державних та військових діячів, які мали безпосереднє відношення до прийняття рішень з питань військового керівництва напередодні і в роки Першої світової війни. Серед мемуарів, перш за все, слід відзначити праці військових та державних діячів [15, 20], які залишили свої спогади про війну, сучасників, які працювали у різних галузях економіки та суспільних відносин [16, 18, 19, 21].

Відзначимо, що становище українського населення Галичини в умовах російської окупації було відображено в працях безпосереднього свідка подій Н. Кочубея [17] і відомого українського діяча Д. Дорошенка [16], що в 1917 р. був призначений крайовим комісаром Галичини і Буковини і залишив детальний опис останньої фази російського окупаційного режиму. Важливим джерелом для дослідження поведінки російської влади в Східній Галичині в період Першої світової війни стали спогади президента Головної Української Ради і Загальної Української Ради, керівника Української національно-демократичної партії К. Левицького «Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 рр.» [18] та ін.

Крім того, в нещодавно опублікованому збірнику під редакцією В. Семеніва зібрані спогади українців про поведінку російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині та хронологічно перша аналітична праця І. Крип'якевича про діяльність російської влади в краї – «Галичина під час російської окупації серпень 1914 – червень 1915» [22].

Важлива інформація щодо характеристики та складу збройних сил учасників воєнного протистояння, де приймали участь і українські військовослужбовці, міститься у працях: командувача 8-ї російської армії, а згодом Південно-Західного фронту генерала О. Брусилова, керівника штабу Східного фронту у 1914–1916 рр., німецького генерал-полковника Ерїха Людендорфа та ін. Джерелом вивчення досліджуваної проблеми є і спогади безпосередніх учасників військових боїв на фронтах Першої світової війни та очевидців тих подій, зокрема американського публіциста Джона Рїда [23].

Суттєвим доповненням цікавими, унікальними фактами, що не завжди були зафіксовані в документах чи архівах, є матеріали українських періодичних видань [25-38], які в сукупності допомагають відтворити реальну картину російської політики на окупованих західноукраїнських землях в роки Першої світової війни. Значний фактичний матеріал можна знайти на сторінках часописів «Буковина», «Народний голос», «Діло» тощо.

Для досліджуваної проблеми важливе значення мають друковані статистичні матеріали, особливо звіти про діяльність російської окупаційної влади за певний період, Південно-Західного фронту різного роду місцевих благодійних товариств і організацій, що надавали соціальну допомогу фронтовиками [8, 9, 12, 13].

У цілому, оцінюючи проаналізовану джерельну базу, слід зазначити, що вона досить об'ємна та різноманітна за змістом. Але узяті в сукупності, критично проаналізовані, перелічені джерела дають можливість з необхідною достовірністю, по-новому підійти до вивчення багатьох аспектів досліджуваної проблеми та зробити обґрунтовані висновки.

1.2. Історіографія проблеми

Досліджуючи проблему політики російського уряду на окупованих територіях Галичини та Буковини у період Першої світової війни, ми виходили з того факту, що дане питання залишається актуальним виходячи з історичного минулого і сучасного України.

У процесі роботи над кваліфікаційним дослідженням нами проаналізовано значний комплекс наукової літератури, яку умовно можна поділити на три групи: 1) роботи сучасників періоду, що досліджується (дореволюційна історіографія); 2) наукова спадщина радянської доби; 3) праці сучасних українських дослідників (з 1991 р.).

Розглядаючи роботи сучасників періоду, що досліджується особливої уваги потребує аналіз публікацій відомих російських учених часів Першої світової війни І. Крип'якевича [118], С. Томашівського [134]. У цьому контексті неоціненний внесок у дослідження багатьох сторін життя населення Галичини під час російської окупації належить українському історикові І. Крип'якевичу, який, будучи сучасником тих подій, професійно описав цивільну діяльність російської влади на окупованій території.

Особливу увагу вчений приділив фінансово-економічним процесам, які відбувалися у зв'язку з російською окупацією краю у період першої окупації (серпень 1914 – червень 1915 рр.). Зокрема, ним висвітлено: структуру російської адміністрації в Галичині та діяльність і роль Військового генерал-губернатора Г. Бобринського у реалізації фінансової політики російського уряду на окупованих територіях; процес створення Управління державним майном при Військовому генерал-губернаторові Галичини; впровадження нової податкової та банківської системи; особливості організації торгівлі та діяльності промислових підприємств (у т.ч. державних) різних галузей тощо.

Характерна особливість радянської історіографії полягала в тому, що в таких працях наводилися цінні статистичні та фактологічні матеріали й разом з тим часто однобоко характеризувалися політико-економічні процеси, мало місце упереджене ідеологічне забарвлення [74, 77, 141]. Що стосується стану розгляду проблеми окупації російськими військами західноукраїнських земель, то радянську історіографію слушно охарактеризував О. П. Реєнт, який відмітив, що «окупацію Галичини російськими військами автори розглядають в дусі російської публіцистики та пропаганди воєнного часу як «визволення», тобто фактично прийнявши за вихідну російську точку зору в цьому питанні, не враховуючи міжнародно-правового аспекту» [126, с. 15].

Зі здобуттям Україною незалежності вперше оцінку російському окупаційному режиму в Східній Галичині у військово-політичному контексті було дано у дисертаційному дослідженні та публікаціях О. Мазура «Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.)» [94-99]. Військові аспекти діяльності російської окупаційної адміністрації та проблеми біженства в регіоні досліджували також І. Баран, І. Ільницький, А. Кравця та О. Казмірчука тощо [42, 43, 64-66, 76].

Узагальнена академічна праця про долю українських земель в час Першої світової війни до 100 річчя її початку з'явилася у 2013 р. під редакцією О. Реєнта [50]. Геополітичні плани урядових кіл Російської імперії щодо територій Східної Галичини у період 1914–1917 рр. розкриті в

публікаціях Н. Масіяна [100], І. Патера [114, 115], С. Гакмана [55], О. Мазура та І. Барана [95].

Аналізу нормативно-правової бази діяльності органів російської окупаційної влади в Східній Галичині присвячено наукові розвідки І. Ільницького [65], В. Любченка [92, 93]. Організацію Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини в 1914–1915 рр. досліджували І. Ільницький, І. Кучера, І. Лозинська [66, 79, 80, 85].

Зміни в політиці російського окупаційного режиму в 1916–1917 рр. в бік заходів з організації сприяння військам і підтримки порядку в тилу відмітили у своїх працях І. Лозинська та В. Любченко [86, 93]. Варто відзначити, що стали з'являтися і окремі дослідження, що аналізують соціально-економічну політику російських властей в Східній Галичині [106-113, 78, 89-124, 125, 133]. Натомість діяльність Обласного комісаріату Галичини та Буковини в 1917 р. залишається детально описаним в праці Д. Дорошенка і в дослідженнях І. Лозинської та В. Любченка.

Якісний і кількісний склад кадрового наповнення, принципи формування російської адміністрації проаналізовані в дослідженнях І. Ільницького, І. Кучери [80, 64]. Відзначимо, що якщо І. Кучера зауважує, що кадровий потенціал російської адміністрації значно поступався австрійському чиновництву за рівнем фахових якостей [80, с. 14], то І. Ільницький вважає, що російські чиновники загалом успішно виконували свої обов'язки [64, с. 77-78].

Дестабілізуючу і провокуючу роль москвофільського руху в діяльності російської окупаційної адміністрації проаналізовано в працях І. Барана, В. Гайсенюка, В. Любченка [43, 54, 93]. Репресивну політику російської влади щодо української культури, освіти та процесу русифікації в краї проаналізовано в працях І. Береста, І. Кучери, В. Ковбаси, С. Гакмана. А. Стародуба, О. Сухого та ін. [44, 80, 72, 73, 55, 132, 133]. Натомість дискримінаційна політика російських державних чиновників щодо євреїв

Східної Галичини оцінена в дослідженнях С. Адамовича, В. Мустеци, В. Сергійчука [39, 102, 129].

Значна увага в дослідженнях вітчизняних вчених приділена утискам російською окупаційною адміністрацією греко-католицької церкви загалом і особисто митрополита А. Шептицького. Діяльність російської імперської влади в окупованих містах проаналізована в працях С. Адамовича, І. Барана, І. Бондарев, О. Гречаника, О. Мазура, І. Монолатія, І. Патера, В. Шулєпіна.

Отже, українські дослідники діяльності російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у період Першої світової війни одностайні, що у перший період російської окупації краю дії Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини, окрім забезпечення потреб військових структур та збереження соціально-економічної та політичної стабільності, були спрямовані на анексію Східної Галичини через репресії щодо українського греко-католицького святенництва, громадських структур та освіти задля подальшої інтеграції регіону до складу Російської імперії.

1.3. Методи дослідження

Для досягнення мети магістерської роботи нами використовувалась низка загальнонаукових та спеціальних методів наукового дослідження. Опіраючись на увесь комплекс загальнонаукових методів наукового дослідження: емпіричні (спостереження, порівняння, вимірювання), емпірично-теоретичні (абстрагування, аналіз і синтез, індукція й дедукція, історичний і логічний) та теоретичні (сходження від абстрактного до конкретного, ідеалізація, опис, інтерпретація), ми мали на меті спрямувати їхнє застосування до вирішення завдань, поставлених у пізнавально-дослідницькій роботі, із застосуванням спеціальних методів історичного дослідження.

Під час дослідження з історії політики російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині періоду Першої світової війни нами

використовувалися такі спеціальні методи наукового дослідження, характерні для досліджень у галузі соціально-економічної історії: діахронний (періодизації), історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний, історико-порівняльний, ретроспективний, методи історико-економічного аналізу, економічні та кліометричні методи дослідження.

Використання зазначених методів дало змогу визначити сутнісні особливості формування й реалізації політики російського окупаційного режиму на території Галичини та Буковини. Зокрема, діахронний (метод періодизації) метод застосовувався для розкриття якісних змін у ході реалізації урядом Російської імперії економічної політики на окупованих територіях в період першої та другої окупацій.

Історико-генетичний метод дозволив: провести послідовний аналіз історичних фактів і процесів у соціально-економічній сфері діяльності російської окупаційної влади в Галичині й Буковині; розкрити причинно-наслідковий механізм формування політики російської окупаційної влади та встановити її характерні тенденції на окупованих територіях у рамках загальної політики урядів Росії.

Історико-типологічний метод використовувався для виявлення однотипних властивостей та ознак у різних явищах і подіях, пов'язаних з фінансово-економічними сторонами досліджуваного об'єкта, зокрема у сфері оподаткування, цінової та бюджетної політики російської окупаційної влади в Галичині й Буковині. Зазначений метод використовувався для з'ясування системи повноважень у різних галузях стосовно окупаційних цивільних органів влади.

Історико-системний метод застосовувався при встановленні цілісності політики окупаційного режиму з точки зору розкриття внутрішніх механізмів її реалізації через аналіз їх структури та функцій, внутрішніх і зовнішніх зв'язків та динамічних змін (генезис). Встановлюючи місце та роль (завдання) політики, яку реалізовували уряди Росії на окупованих територіях

у загальній системі державної політики, стало можливим з'ясування особливостей та моделі її формування саме на окупованих територіях.

Історико-порівняльний метод використовувався для дослідження механізму й характерних способів реалізації політики Російської імперії у губерніях Наддніпрянської України та на окупованих територіях Галичини та Буковини; для дослідження регіональних особливостей податкової та бюджетної (в т.ч. порівняння австро-угорської та російської податкових, бюджетних систем), цінової політики на окупованих територіях та в українських губерніях, що входили до складу Російської імперії, тощо.

Ретроспективний метод використовувався для обґрунтування практичних пропозицій та рекомендацій щодо використання історичного досвіду процесу формування та реалізації фінансової політики російського окупаційного режиму Галичини та Буковини в роки Першої світової війни.

Історико-економічний метод використовувався для поглибленого дослідження системності реалізації фінансової політики російської окупаційної влади у розрізі її складових: встановлення податкової і митної систем, грошової, цінової і бюджетної політики та визначення причинно-наслідкового механізму процесу їхньої реалізації. Цей метод базується на плюралізмі теоретичного відображення економічної дійсності та відкидання догматичного розуміння розвитку фінансово-економічного процесу.

РОЗДІЛ 2.

ОКУПАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ РОСІЙСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ

2.1. Галичина і Буковина у міжнародних відносинах напередодні війни

На зламі XIX–XX століть геополітична ситуація в Європі визначалася прагненням великих країн – Німеччини, Франції, Великої Британії, Австро-Угорщини та Росії – до нових завоювань, встановлення контролю над стратегічно важливими територіями, економічним зиском народів.

Учасники майбутнього конфлікту, навіть частина малих європейських країн, переслідуючи корисливі цілі, готувалися до перегляду кордонів зі своїми сусідами. Українські землі стали ареною зіткнень інтересів відразу трьох держав – Німеччини, яка прагнула втілити в життя свій план «Drang nach Osten», Австро-Угорщини та Російської імперії, котрі вбачали в Україні базу продуктів харчування («Житниця Європи») та багатий на природні ресурси і сировину регіон [68, с. 228].

На початку XX ст. геополітичні реалії скеровували значну увагу Німеччини до української справи. Німецькі зовнішньополітичні плани щодо Східної Європи, зокрема й України, ґрунтувалися на пропаганді ідей Серединної Європи, тобто на необмеженому пануванні Німеччини у Центральній Європі, а згодом й світовій гегемонії. Пангерманісти, або всенімці (група великих промисловців) наголошували, що Велика Німеччина у 1915 р. розширить свої кордони далеко на схід за рахунок включення до свого складу Прибалтики, російської Польщі, Волині, Поділля, півдня Росії з Кримом [136, с. 90].

28 серпня 1914 р. Пангерманський Союз висунув в особливому меморандумі, авторами якого були Г. Касс і А. Гугенберг, цілі війни, в яких насамперед визначалися територіальні захоплення на Сході за рахунок

України, Польщі, Білорусії і Прибалтійських губерній. До цього документа додавалися відповідні карти і коментарі. Питання про необхідність завоювання України посилено обговорювалося і в періодичних виданнях. З перших місяців війни проблема відторгнення України від Російської імперії зайняла чільне місце у німецькій і австро-угорській пресі. Майже в усіх великих німецьких газетах стали з'являтися статті, замітки, військово-політичні огляди, присвячені питанню розчленування Росії і утворенню з відторгнених областей буферних держав, підпорядкованих Німеччині. Так, газета «Гамбурзькі новини» у статті «Українське питання» ставила цілі відторгнення України від Росії, і це завдання розглядалося як одне з найважливіших на європейському Сході [51, с. 42-43].

Австро-Угорщина в українській політиці також виявляла особливу дієвість, оскільки до її складу входили українські землі. Українофільство стало домінуючою течією громадського життя галицьких українців, а Східна Галичина перетворилася в «Український П'ємонт» і стала важливим чинником формування модерної української ідентичності, що поступово завойовувала обидва береги Збруча [95, с. 72].

Урядовці Австро-Угорщини, оцінюючи тогочасну ситуацію в південно-західній частині Російської імперії, прагнули за допомогою галицьких українців «схилити рутенів (наддніпрянських українців) до «австрійської ідеї» [46, с. 24]. Австрійські політики вважали, що в Наддніпрянщині «утворилася група прихильників так званої «австрійської орієнтації» на чолі з Кониським». Окремі з них сподівалися у перспективі за сприятливої міжнародної кон'юнктури приєднати частину Наддніпрянської України до Габсбурзької монархії. Вона зокрема претендувала на Волинь і Поділля, водночас не відмовляючись від панування в Східній Галичині, Закарпатті та Північній Буковині [50, с. 44].

Напередодні війни між Росією і Австро-Угорщиною точилася боротьба за гегемонію у слов'янському світі. У зв'язку з цим загострилася напруженість навколо української проблеми. Посол М. Василько у 1909 р.

двічі піднімав в австрійському парламенті питання щодо «русофільських підступів» у Галичині та Буковині [54, с. 34]. Зазначимо, що цісар Франц Йосиф публічно підтримав лідера буковинських українців.

Відповідно до розпорядження Міністерства внутрішніх справ Австро-Угорщини 31 грудня 1913 р. розпущено «Товариство імені М. Качковського» та «Російські дружини», а 2 березня 1914 р. видано дозвіл на запровадження надзвичайного стану у Галичині, – у цьому випадку йшлося про фактичне припинення русофільської пропаганди [139, с. 179].

Австрійські урядові чинники на початку 1914 р., зокрема після польсько-української угоди, все більше приділяли увагу українській проблемі всередині держави. Вони усвідомлювали, що успіх у тривалому суперництві з Росією у зовнішній політиці значною мірою залежатиме від галицьких та буковинських українців. Це підтверджував австро-угорський консул у Варшаві барон Л. Андріан, який підготував для уряду спеціальний меморандум – «Значення української проблеми Галичини для зовнішньої політики загалом». У ньому він підкреслював: «За значенням для нашої зовнішньої політики і для монархії український народ обіймає перше місце. Від нашого ставлення до нього залежатиме майбутній перебіг історії Австро-Угорщини» [59, с. 68].

Що ж стосується українських земель за межами Габсбурзької монархії, то тут існування «свідомого своєї сили» українського народу не лише віталось, а й енергійно підтримувалося. Планувалося навіть створити «Велику Україну» аж до Дону «за допомогою австрійської зброї». Теоретизування щодо можливих стосунків майбутньої держави з Австро-Угорщиною знаходимо у листі консула Урбаса до прем'єр-міністра імперії Гойоса від 6 серпня 1914 року: «Така Україна політично була б лише незначним чином консолідована з Австрією, але мілітарно й економічно вона повинна була б бути щонайтісніше зв'язаною з нею, аби уникнути небезпеки впасти жертвою русифікації в майбутньому» [59, с. 73]. При цьому Відень, на думку Урбаса, також мав би певні політичні вигоди, оскільки «Росія,

відділена від Австрії ще й Румунією, більше не становила б для неї загрози, а шлях на Константинополь для австрійців було б відкрито» [59, с. 74].

Зрозуміло, що український національний рух у Галичині став небезпечним для Російської імперії. Практично все російське суспільство – від шовіністів до лібералів, – вбачало у ньому загрозу цілісності Росії. З наближенням війни український чинник набирав все більшого значення. На початку ХХ ст. Росія у своїй політиці щодо українських земель керувалася насамперед принципом імперського централізму та викорінення будь-яких проявів національного сепаратизму. Російський уряд дуже лякав розвиток українського руху в Галичині. Атракційність Галичини з її українськими школами, політичними партіями, національним представництвом у сеймі та парламенті як приклад добре організаційно вивершеного українського політичного руху стала для Наддніпрянщини безсумнівним фактом.

Щодо проблем, які можуть виникнути перед Російською імперією у зв'язку з подальшим розвитком українського руху, граф В. Бобринський писав: «Якщо «російський» дух буде цілком зломлено, і Східна Галичина, і Буковина будуть повністю українізовані, то тоді сила ворожого натиску буде спрямована на нашу Малоросію, і українська пропаганда в нас значно посилиться. Тому ясно, що захист «російської» справи на Дністрі і Сяні стане його захистом на Дніпрі і, працюючи в Галичині, ми працюємо для нашої національної самооборони, незалежно від питання державного возз'єднання з нами Червоної Русі» [13].

Цілком зрозуміло, що український рух у Наддніпрянщині пробудило галицьке українство, тому для Росії як держави Галичина стала вогнищем ворожого сепаратизму. «Росія скоро зрозуміла, – відзначав польський дослідник українського питання Л. Васілевський, – що як добре Галичина не буде влучена в російську державу та як довго не буде піддана одностайному режимові з Наддніпрянською Україною, так довго Росія не позбудеться українського руху в своїх кордонах» [10, с. 67].

Територія Буковини також займала значне місце у загарбницьких планах російського царизму, старанно замаскованих під гаслом «звільнення під'яремної Русі». Ще до початку війни буковинські москвофіли активно пропагували ідею входження Буковини до складу Російської імперії. 8 листопада 1914 р. в Царському Селі відбулася зустріч Миколи II з французьким послом Палеологом, на якій були порушені питання територіальних змін після перемоги [49]. Після захоплення території краю восени 1914 р. царський уряд вважав питання про його приєднання остаточно розв'язаним. Член Державної думи Д. І. Чихачов писав у жовтні 1914 р. генерал-губернаторові «областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни» Г. О. Бобринському, що «російська державна влада визнає Східну Галичину і Буковину безповоротно приєднаною до Російської імперії» [1, с. 28].

Використовуючи дипломатичну боротьбу для залучення нових союзників, яку вели воюючі угруповання, румунські правлячі кола висунули свої територіальні домагання, серед яких Буковина посідала важливе місце – Румунія намагалась одержати її як винагороду за свій нейтралітет. Однак плани румунського уряду реалізувати свої імперіалістичні задуми без участі у війні виявилися нереальними [119, с. 10]. Росія і Німеччина відразу дали зрозуміти, що територіальні претензії Румунії можуть бути задоволені лише в разі її активної участі у війні. Оволодівши значною частиною Буковини, російський уряд запропонував Румунії зайняти з свого боку без зволікання Південну Буковину та Трансільванію і розпочати там територіальне розмежування «на засадах розподілу населення за етнографічним принципом» [103, с. 206]. Однак румунський уряд не поспішав з прийняттям цієї пропозиції і, зайнявши вичікувальну позицію, продовжував наполягати на кордоні по р. Прут.

Тому для поборення українського руху в Галичині та Буковині напередодні війни російські урядові та політичні чинники морально і, головне, матеріально підтримували москвофільство, в основу якого було

покладено всеросійську національну ідею. Через москвофільські організації російський уряд мав можливість проводити не тільки антиукраїнську пропаганду серед галицьких українців, перетягуючи їх на свою сторону, але й антидержавну – з метою приєднання до Росії всіх українських етнографічних земель, що входили до складу Австро-Угорської монархії [54].

У російському суспільстві все більше утверджувалася думка про важливе значення Галичини для внутрішньої і, особливо, зовнішньої політики Росії. Зазначалося, що Галичина «справжня «російська» прикарпатська фортеця, прикордонна твердиня, сторожовий полк Росії, який розчищає попереду ґрунт і закриває тил у нашому дусі для виконання великих завдань, на кінець – сильна опора православ'я» [115, с. 499].

Напередодні війни в російській Думі й поза нею від російських політиків все сильніше лунали слова про «українську небезпеку» для Росії в Австрії та погрози в бік останньої за так звану допомогу українському рухові. Згодом міністр закордонних справ Росії С. Сазонов, говорячи про причини війни, однією з головних назвав «українську ідею» [22, с. 144].

Ідеолог російського шовінізму П. Струве ще точніше висловився щодо українського національного руху. «Перш за все, – відзначав він, – Росія повинна возз'єднати і об'єднати з імперією всі частини «російського» народу. Звідси випливає історична неминучість приєднання до імперії «російської» Галичини. Таке приєднання неминуче, як це, на жаль, цілком ясно виявилось саме у зв'язку з цією війною, і для внутрішнього оздоровлення Росії, тому що австрійське буття малоросійського племені породило і живило у нас потворне так зване українське питання [10, с. 177].

У Першу світову війну Росія вступила під гаслом «звільнення поневоленого слов'янства». Водночас російський уряд прагнув реалізувати свою стратегічну мету, перш за все розширити кордони імперії за рахунок Галичини, Буковини і Закарпаття. «Таке єдине територіальне приєднання, – відзначав П. Мілюков, – яке малося на увазі на самому початку війни і яке безпосередньо впливало з загальних основ визволення і об'єднання

народностей, вважалось «завершенням справи великого князя Івана Калити», тобто об'єднання руських народностей в їх етнографічних межах» [10, с. 179]. З другого боку, загарбавши західноукраїнські землі, царський уряд прагнув раз і назавжди покінчити з «мазепинством», вирішити українське питання в столипінському дусі, тобто заборонити всі «інородницькі» громадські й культурницькі організації «безвідносно до тих цілей, які вони перед собою ставлять»; проводити правове обмеження релігійних структур, які не входили до складу пануючої Російської православної церкви, обмежити права і свободи за національною та конфесійною ознакою, здійснювати державний антисемітизм (смуга осілості, відсоткова норма), не кажучи вже про толерантне ставлення влади до єврейських погромів, заборона публічно використовувати українську мову, жорстка русифікація і таким чином побороти український сепаратистський рух [124, с. 9].

Напередодні війни українське питання стало надзвичайно важливим не тільки для царського уряду, але й для загалу російського суспільства. Для них тепер небайдужим було майбутнє українського народу, власне, як відбуватиметься дальший його розвиток, чи він здобуде незалежність, чи зіллється з російським. «Тут «зарита собака» всієї антиукраїнської політики царизму і великоруського суспільства, – зазначав австрійський соціал-демократ О. Бауер, – звідси також однастайність обидвох (за незначними виключеннями) у поглядах на воєнні цілі стосовно австрійської України. Більшом в очах Росії вона стала з того моменту, коли завирувало тут животворне джерело української національної ідеї, коли іскри національної свідомості стали перекидатися через російський кордон, за Збруч, в міста і села російської України» [134, с. 36, 37]. «Тому й кинулася Росія відразу на Галичину, – підкреслював німецький вчений Аксель Шмідт у статті «Кінцева ціль Росії», – щоб, здобувши український П'ємонт, задушити в зародку українське відродження» [10, с. 188].

Тобто усі воюючі сторони обстоювали винятково власні інтереси і були байдужими до національних запитів українського народу. Водночас усі вони

неодноразово заявляли, що війна ведеться заради визволення малих народів, до яких відносили й український. Як показав розвиток подій, це була чиста демагогія, за якою приховувалося прагнення залучити на свій бік українців і використати їхні воєнні традиції, матеріальні та людські ресурси у боротьбі зі своїми противниками. Українські землі мали для обидвох воєнно-політичних блоків не тільки геополітичне, але й економічне значення. Західноукраїнські землі, які знаходилися майже в центрі Європи, завжди приваблювали іноземців.

2.2. Окупація західноукраїнських земель в ході воєнних кампаній 1914-1917 рр.

Перед початком Першої світової українські землі опинилися між двох вогнів. Українські землі опинившись між Австро-Угорщиною і Російською імперією, стали одним з театрів бойових дій. Південно-Західний фронт який простягався більш ніж на 400 км, проходив саме тут, але управління його знаходилося в Києві. Головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту був призначений генерал-ад'ютант М. Іванов. В складі фронту перебувало чотири армії: з півночі на південь – 4-а, 5-а, 3-я і 8-а. На лівому фланзі фронту між Дністром і Прутом діяв так званий Дністровський загін, основу якого складали 48-ий Одеський і 47-ий Український піхотні полки [135, с. 6].

Австро-Угорщина розгорнула проти Росії на лінії Сандомир-Перемишль-Станіслав-Чернівці чотири армії: 1-у, 4-у, 3-у і 2-у. Крім того, австрійське командування дозволило створити українські добровольчі військові формування під назвою Українські січові стрільці (УСС). На заклик Головної української ради відгукнулися близько 30 тис. добровольців, готових захищати Галичину від російських військ, проте відібрали лише декілька тисяч. Загони січових стрільців у баченні українських політиків

повинні були стати основою майбутньої української армії. Саме так розуміли свою місію й самі стрільці, переважно студенти або люди з вищою освітою [135, с. 6-7].

17 серпня 1914 р., виконуючи прохання французького уряду, армії російського Північно-Західного фронту почали Східно-Прусську операцію. У наступні два дні в наступ рушили війська Південно-Західного фронту, які увійшли на територію Східної Галичини. Почалася 33-денна Галицька битва – одна з найбільш успішних для російської армії і в той же час кривавих бойових операцій. У боях брали участь вісім армій, понад сто дивізій, більш як півтора мільйони солдатів і офіцерів. У Галичині російські війська мали значну перевагу в живій силі над австро-угорцями, які зосередили свої війська на Люблінсько-Холмській ділянці фронту. 27 серпня австро-угорські війська перейшли до оборони, наступного дня почали відступ, намагаючись уникнути загрози оточення російськими військами [53 с. 56].

Паралельно з наступом російських армій на територію Галичини, на межі з Буковиною, 6 серпня, почалися бої місцевого значення російського і австрійського прикордонного караулу. Це був другорядний театр військових дій, а тому масштабніших боїв і операцій тут не проводилося [63, с. 25].

Долю Буковини в 1914 року, було визначено стрімким наступом російських військ на Галичину у серпні. Тимчасові успіхи, захоплення територій противника змінювалися поразками і відступами. 13 серпня 1914 р. австрійський цісар видав розпорядження, згідно з яким для захисту цивільного населення та у зв'язку з необхідністю, викликаного веденням війни, дозволялось примусове переселення цивільних осіб із зони бойових дій [1, с. 74]. Це розпорядження давало законні підстави для проведення евакуації населення з визначених місцевостей, з метою проведення оборонних робіт. 20 серпня російський «Дністровський загін» вступив на австрійську територію. Австрійські прикордонні загони відійшли на лінію Раранче-Кут-Остриця. 23 серпня поблизу села Раранче відбувся бій, у результаті якого австрійське військо силами 35-ї бригади, до складу котрої

входили 24-й Коломийський полк та 41-й піхотний полк, завдало нищівної поразки противнику [27], і знекровлені російські частини поспіхом відступили вглиб Бессарабії [15, с. 29]. На жаль, поразка австрійських військ у Галичині та їхній подальший відступ на захід утворили небезпеку ізоляції 35-ї бригади на Буковині. Тому австрійське командування вирішило негайно вивести її з краю. Австрійські сапери підірвали два металевих мости через річку Прут, на підступі до крайової столиці – міста Чернівці, біля с. Стара Жучка та знищили дерев'яний міст у передмісті Гореча. [63, с. 48-49]. У ніч із 30 на 31 серпня війська Австро-Угорської імперії залишили цей коронний край. 2 вересня Чернівці були взяті росіянами без бою, а вже 3 вересня російські війська змогли захопити Львів. Микола II сприйняв цю звістку як величезний успіх російської армії й записав у своєму щоденнику: «Удень отримав радісну звістку про узяття Львова і Галича! Слава богу! Неймовірно щасливий з цієї перемоги і радію тріумфу нашої дорогої армії» [13].

17 вересня 1914 р. 3-а російська армія оточила австрійську фортецю Перемишль із гарнізоном близько 300 тис. солдатів і офіцерів, але через те що мала нестачу артилерійських снарядів, вирішила не штурмувати фортецю. 25 вересня авангард російських військ навіть зміг прорватися через Ужоцький перевал у Карпатах звідки виходив на територію Угорщини, але потрапити туди їм не вдалося. Втім, навіть закріпитися на карпатських перевалах російські військові не змогли а бойові дії починали набувати позиційного характеру [68, с. 133].

Як результат Галицької операції, російські війська просунулися углиб імперії Габсбургів приблизно на 300 км та загарбали Галичину, Буковину й частину Польщі. Австро-угорські війська втратили 400 тис. осіб (у тому числі 100 тис. полонених) і 400 гармат. Втрати росіян складали близько 230 тис. осіб і майже 100 гармат [53, с. 59].

Однак вже 20 жовтня 1914 р. війська двоєдиної імперії під командуванням генерала кавалерії фон Пфланцера-Балтіна та полковника Фішера форсували р. Серет і визволили Чернівці. Це виявилось цілковитою

несподіванкою для всіх, насамперед для російського командування та царя Франца Йосифа. Командарм О. Брусилов перекинув у Буковину додаткові сили і наказав Генерал-лейтенанту Т. Арутюнову будь-якою ціною розгромити австро-угорців і повернути Чернівці назад [15, с. 64]. Близько місяця тривали бої на території Буковини, але переважаючі сили росіян досягли успіхів у боях в басейнах річок Черемош, Прут, Серет і 27 листопада 1914 р. о 14 год. 30 хв. вдруге захопили місто [71, с. 276]. Після цього на межі 1914-1915 рр. В районі Південно-Західного фронту настало затишшя.

Уже восени 1914 р. на боці Австро-Угорщини у війну вступила Османська імперія, унаслідок чого загроза нависла над українськими землями ще й із Півдня. Для захисту узбережжя Чорного моря аж до румунського кордону з військ Одеського військового округу була створена 7-а армія. 2-24 січня 1915 р. австро-німецькі війська почали наступ на російські позиції, завдаючи ударів з району Ужгорода на Самбір і з Мукачева – на Стрий. На Буковині російська армія 25 січня розпочала силами 8-го армійського корпусу (командуючий – генерал А.М. Драгомиров) наступ на лівому фланзі [76, с. 12], проте під натиском супротивника вимушена була відступати до річок Дністер і Прут. Російські загоны у лютому 1915 р. під тиском австро-угорців відійшли на лівий берег Прута, а 17 лютого без опору в черговий раз здали столицю Буковини – Чернівці [76, с. 12-13].

Командуючий Південно-Західним фронтом М. Іванов зрозумів, що такі методи ведення війни на буковинських землях не дають бажаних результатів, і 1 березня 1915 р. створив із передислокованих з Польщі військ 9-ту армію під командуванням Генерала від інфантерії П. Лечицького [71, с. 277]. Росіяни знову перехопили ініціативу і вже 4 березня повернули назад Станіслав та форсували Дністер у районі Заліщиків.

Невдалими виявилися і спроби австро-німецьких військ звільнити Перемишль, який 6 міс. знаходився в оточенні російських військ. 22 березня гарнізон, який налічував на той час 120 тис. осіб, капітулював (основна причина – вичерпання всіх харчових запасів). У полон потрапили 9 генералів,

2500 офіцерів. Упродовж березня 8-а і 3-я армії вели постійні бої, проте прорватися до Будапешта через Карпати не вдалося. У Карпатській битві добре себе зарекомендували українські січові стрільці, до яких австрійці спочатку ставилися досить скептично. Особливо ефективною була служба стеження УСС. Вони взяли участь у боях на горі Маківці недалеко від Славського (23 березня – 4 квітня 1915 р.) [50, с. 129].

В ході Карпатської операції російським військам не вдалося виконати поставлені завдання, в основному через невміння воювати в зимових умовах у гірській місцевості. Під час її проведення війська Південно-західного фронту втратили 1 млн. осіб, тоді як австро-німецькі – 800 тис. Навесні 1915 р. австрійському командуванню за підтримки німецьких союзників вдалося успішно провести Горлицьку наступальну операцію. Їм вдалося прорвати оборону 3-ої російської армії на 35-кілометровій ділянці в районі міста Горлице (на південний захід від Сандомира) завдяки майже подвійній перевазі в живій силі (для цього спеціально була сформована 11 – а німецька армія на чолі з ген. А. Макензі). Російська армія відступила з Галичини з найбільшими втратами за всю війну – в середньому 235 тис. убитими і пораненими щомісячно (упродовж усієї війни ця цифра становила 140 тис.) [37].

3 червня німецькі і австрійські війська зайняли Перемишль, а 22 червня – Львів. У результаті Горлицької операції російські війська були відкинуті з Галичини, а фронт стабілізувався по лінії Холм – Володимир-Волинський – Броди – Бучач. Усі попередні успіхи російської армії були знівельовані, а величезні людські жертви виявилися марними. У період відступу з Галичини росіяни втратили лише полоненими 500 тис. осіб, а також 344 гармати [63, с. 33]. Відступаючи, вони знищували все, що могло хоч би якимось чином стати в пригоді супротивникові, застосовували тактику «випаленої землі». Дуже постраждали не тільки військові об'єкти, а, перш за все, величезна шкода була завдана мирному українському населенню [124, с. 16].

Військово-політична ситуація на Південно-Західному фронті Першої світової війни була мінливою. Наприкінці 1915 р. знову погіршали справи союзників Росії, і Ставка вирішила у грудні здійснити наступ Південно-Західного фронту. Основні бойові дії поклалися на 7-му армію, яку очолював щойно призначений генерал від інфантерії Д.Г. Щербачов. У жовтні його війська відвідав Микола II. Згідно з розробленим Ставкою планом, 7-ма армія спочатку мала через Румунію увійти в Сербію, але Бухарест дотримувався нейтралітету і не дав згоди на прохід через свою країну росіян. Були ще більш фантастичні плани висадити десант на болгарській території і захопити Константинополь. Врешті-решт, 7-ма армія зробила спробу вторгнутися в Галичину з метою відрізати ворожі війська від Ковеля і Володимир-Волинського, але зазнала невдачі [71, с. 277].

Невдало для росіян закінчилася і «новорічна битва» в Буковині. Під Топорівцями-Раранчим-Боянами вони втратили майже 70 тис. бійців вбитими і пораненими, не здобувши хоч якогось успіху. Втрати австро-угорців становили 8 тис. осіб. У січні 1916 р. на схід від с. Раранче війська імперії Габсбургів вперше застосували на Буковинському фронті хімічну зброю проти росіян – газобалонну атаку, в результаті чого царська армія зазнала відчутних втрат [30].

У 1916 р. Росія, як і у попередні роки війни, планувала розгорнути наступ на усіх фронтах. Центральне місце відводилося знову захопленню українських земель, що входили до Австро-Угорської імперії. 30 березня 1916 р. На місце М. Іванова командуючим Південно-Західним фронтом було призначено О.О. Брусилова [15]. Йому підпорядкувалися Київський та Одеський військові округи – загалом 12 губерній, або практично усі українські землі, що входили до складу Російської імперії. На чолі 8-ї армії став генерал О.М. Каледін. Крім неї, до складу фронту увійшли 9-та, 7-ма та 11-та армії. 10 квітня 1916 р. новопризначеного командира фронту відвідав Микола II. Наступного дня він побував у Хотині, де провів огляд боєздатності військ. Наступ армій Південно-Західного фронту розглядався

Ставкою як другорядний. Основний удар мав наносити по німцям Західний фронт. Брусилов вірив, що росіяни зможуть знову завоювати Галичину і дійти до Карпат. Для нього розгром ворога і повернення завойованих у перші роки війни українських земель Галичини, Буковини та Волині було самоціллю, справою усього його життя. Для з'ясування подальших дій та ознайомлення з ситуацією у травні 1916 р. у прифронткову зону – м. Одесу приїхав Микола II із сім'єю. Оскільки це була зона Південно-Західного фронту, Брусилов приїхав до Одеси [53, с. 60].

Зазначимо, що плани наступу Південно-Західного фронту не були таємницею для австро-угорського командування, якому вдалося перехопити наказ О. Брусилова про початок бойових дій. Під його безпосереднім командуванням з 4 червня по 20 вересня на фронті від Чернівців до Луцька росіяни почали масовий наступ [10, с. 219].

Переважаючи супротивника в піхоті в 2-2,5 рази, артилерії – в 1,5-1,7 рази російські війська досить легко прорвали оборону австро-угорських формувань і вже 7 червня взяли Луцьк, а 18 червня – Чернівці. Війська О. Брусилова зайняли південну Галичину, Буковину і знову підійшли до Карпатських перевалів, проте на початку вересня темп наступальних дій значно сповільнився, і Південно-Західний фронт стабілізувався по лінії р. Стоход, міст і сіл Киселин, Золочів, Бережани, Галич, Станіслав, Деятин, Ворохта, Селетин. Дослідники неоднозначно підходять до оцінки результатів наступальної операції Південно-західного фронту літом 1916 р. У радянській історіографії традиційно робився наголос на значних втратах австрійських військ (1,5 млн. убитими, пораненими і полоненими, 581 гармата, 1795 кулеметів, 448 бомбометів і мінометів), тоді як російські втрати оцінювалися приблизно в 500 тис. осіб. Проте, лише за підрахунками Південно-Західний фронт втратив з 4 червня по 27 жовтня 1,65 млн. осіб, що і вирішило долю Брусиловського прориву – російські війська захлинулися власною кров'ю, а жодне із завдань не було виконано: ворог не розгромлений, Ковель, як

вузловий центр, не взято, попри величезні втрати російських військ [53, с. 60].

У стратегічному плані, правда, все ж таки досягнуті позитивні для Антанти результати – врятована від розгрому Італія, вирішено питання приєднання Румунії до Антанти, російський наступ полегшив становище англійців і французів на їх фронтах.

Бойові дії червня-вересня 1916 р. на Буковині мали і геополітичні та територіальні наслідки. Так, ще на початку другого десятиліття ХХ ст. на суттєву частину території Буковини претендували як Російська імперія, так і Румунське королівство. Румунія ж зобов'язувалася дотримуватися доброзичливого щодо Антанти нейтралітету. У таємному меморандумі, надісланому у листопаді 1914 р. Міністерству закордонних справ Росії, російський консул у Чернівцях Доліво-Добровольський виклав досить детально політичну ситуацію Герцогства Буковинського, звернувши особливу увагу на етнічні проблеми німців, русинів, поляків, євреїв та румунів, вважаючи русинів та румунів «двома еквівалентно-автохтонними народами» [45, с. 283]. У середині грудня 1914 р. міністр закордонних справ Росії С. Сазонов зазначав, що «кордоном могла б вважатися лінія річки Сучави з відхиленням на південь, починаючи від її витoku далі на захід...» [1, с. 218]. У свою чергу, румунська сторона вважала, що кордон має пройти по лінії р. Прут. Після «Брусилівського прориву» тривалі переговори між країнами Антанти та Румунією закінчились підписанням договору від 17 серпня 1916 р. Зокрема, відповідно до статті IV, територіальні межі були наступні: «Від Пруту, з пункту кордону існуючого між Румунією та Росією, який знаходиться поблизу населеного пункту Новоселиця, демаркаційна лінія піднімалася вздовж річки до кордонів Галичини, де Черемош впадає в Прут. Далі вона йшла за «кордонами» між Галичиною та Буковиною і між Галичиною та Угорщиною...» [10, с. 130]. Це було своєрідною платою союзників за вступ Румунії у війну на їхньому боці.

Україні, на території якої відбувалася ця грандіозна битва, війна знову принесла значні руйнування, загибель сотень тисяч українців - солдатів, офіцерів і просто мирних жителів. Останню велику наступальну операцію під час Першої світової війни Південно-Західний фронт провів улітку 1917 р., але не досяг жодних успіхів. Більше того, унаслідок контрнаступу австро-німецьких військ армії російського Південно-західного фронту відішли північніше Бродів і зупинилися на лінії Збараж – Скалат – Гримайлів, далі по р. Збруч до Дністра, де з'єдналися з Румунським фронтом. Російські війська змушені були залишити Буковину. Останній бій на теренах Буковини відбувся 27 серпня 1917 р. і з того часу на сході краю наступило затишшя, проте Західний фронт продовжував існувати до 11 листопада 1918 р. [71, с. 277]. Станом на серпень 1917 р. лінія фронту встановилася по кордону з Бессарабією, де проти 9-ї російської армії були зосереджені підрозділи армії Кьовеса та Крітека. У наступному 1918 р. територія Буковини змінилася за рахунок територіальних нарощувань, здійснених на підставі Бухарестського мирного договору та Брест-Литовського мирного договору [119, с. 24].

Таким чином, територія Галичини і Буковини в період Першої світової війни стала ареною кровопролитних, спустошливих та жахливих боїв, місцем розгортання широкомасштабних військових операцій. Зокрема, криваві бої Південно-Західного російського фронту з арміями Австро-Угорщини відбувалися під час Галицької битви, що була однією з найбільших в першій світовій війні за масштабами бойових дій, Карпатської операції; Горлицької операції; Брусиловського прориву 1916 р. Буковини взагалі, всупереч передвоєнному стратегічному плануванню, стала ареною масштабних бойових дій і тричі, разом із адміністративним центром м. Чернівці, потрапляла під окупацію російських військ, яка скінчилася лише у серпні 1917 р.

2.3. Запровадження окупаційною владою нового адміністративно-територіального поділу

Із вибухом Першої світової війни політика царського уряду щодо України визначалася завданням практично реалізувати двоєдину стратегічну мету. По-перше, Росія прагнула максимально розширити зовнішній простір державного комплексу шляхом політичної інкорпорації західноукраїнських земель (Галичини, Буковини, Закарпаття). По-друге, приєднанням західного регіону самодержавство розраховувало досягти внутрішнього оздоровлення країни, раз і назавжди розв'язавши українське питання в столицінському дусі [17, с. 578].

Практичне втілення задуманих планів розпочалося відразу після вступу російської армії на терени Галичини. 19 серпня 1914 р. вищою військовою владою було затверджено Положення про врядування «неприятельськими областями» та призначено генерал-губернатора краю графа Г. Бобринського. До безпосередньої компетенції російської адміністрації входило прийняття заходів щодо «злиття краю з Імперією в політичному і національному відношеннях». Згідно з «Положенням», ліквідовувалися органи австрійської влади й формувалися владні структури російської адміністрації: військовий генерал-губернатор, губернатори, градоначальники й начальники повітів. Головним їхнім завданням було задоволення потреб армії. Безпосередніми обов'язками російської адміністрації вважалися організація місцевого управління, повідомлення населенню про вимоги війська, вчасне збирання податків, забезпечення порядку на місцях [22, с. 93-94].

У який спосіб мало відбутися «злиття», Г. Бобринський ознайомив львів'ян 10 вересня 1914 р.: «Східну Галичину і Лемківщину, – наголосив він, – вважаю корінними російськими областями», а тому «влаштування цих областей повинно бути засноване на російських засадах... Я буду запроваджувати з належною поступовістю, без корінного ламання існуючого устрою російську мову, закон та устрій» [8, с. 3-4].

Чинovníки окупаційної адміністрації зобов'язані були контролювати й охороняти казначейства, банки, архіви, склади, казенне майно. Вони встановлювали розміри реквізицій і контрибуцій з населення для потреб армії. Визначалися повноваження воєнного генерал-губернатора й управлінь як вищого наглядового органу, губернаторів та їхніх канцелярій, а також начальників повітів [46, с. 27].

Відповідно до наказу Верховного головнокомандувача від 11 вересня 1914 р., у Галичині було утворено Тимчасове воєнне генерал-губернаторство, яке охоплювало весь театр воєнних дій в Австро-Угорщині [13]. Генерал-губернаторство поділялося на губернії на чолі з губернаторами з відповідним штатом чиновників, які здійснювали функції контролю за діяльністю повітової адміністрації. Не виключалася можливість збереження громадських і адміністративних установ за умови їх підпорядкування російській владі. Губернії, розташовані на окупованих територіях Галичини й Буковини, поділялися на повіти, межі яких збігалися з колишнім австрійським адміністративним поділом.

Генерал-губернаторство в адміністративному порядку спочатку ділилося на 4 губернії: Львівську, Галицьку, Перемиську й Чернівецьку; згодом замість Галицької було утворено Тернопільську [69, с. 384].

Губернатором Львівської губернії було призначено М. Мельникова, колишнього волинського губернатора. До її складу ввійшло 15 повітів: Львівський, Бродівський, Бібрський, Городоцький, Долинський, Дрогобицький, Жидачівський, Жовківський, Золочівський, Камінко-Струмилівський, Перемишлянський, Рогатинський, Рава-Руський, Стрийський, Сокальський. Тернопільська губернія отримала губернатором статського радника І. Чарторийського і складалася із 16 повітів: Тернопільського, Бережанського, Борщівського, Богородчанського, Бучацького, Гусятинського, Заліщицького, Зборівського, Калуського, Підгаєцького, Скалатського, Станіславівського, Тербовлянського, Товмацького, Турківського, Чортківського [118, с. 14-15]. На Буковині було

утворено Чернівецьку губернію. Зайняті райони губернії ділилися на повіти: Чернівецький, Вашковецький, Вижницький, Заставківський, Кіцманський, Коломийський, Косівський, Радівецький, Печеніжинський, Старожинецький, Снятинський [114, с. 383].

У квітні 1915 р. була утворена Перемишльська губернія. До її складу входило 14 повітів, із них 8 суто українських (Перемишльський, Добромильський, Мостиський – центр м. Судова Вишня, Самбірський, Старосамбірський, Чесанівський – центр м. Любачів, Яворівський, Ярославський) і 6 повітів Західної Галичини (Кольбушівський, Ланцутський, Нісківський, Переворський, Ряшівський, Тарнобжеський) [118, с. 15]. Зі створенням Перемишльської губернії російська влада розглядала встановлення повного контролю над Східною Галичиною як доконаний факт. Деякий час її управління перебувало в Ярославі [123, с. 64].

Задум російської влади полягав у тому, що Перемишльська губернія мала «охоплювати найбільш західний рубіж «руського племені», включаючи й так звану Лемківщину». У Західній Галичині планувалось утворити дві польські губернії – Тарнівську і Краківську. Згодом їх передбачалося приєднати до Царства Польського [8, с. 4].

У містах і містечках надалі продовжували управляти громадські ради з бургомістрами або війтами, але їхній персональний склад неодноразово змінювався. Селами керували війти (старости). Незважаючи на вказівку згори про необхідність суворого відбору російських чиновників, які скеровувалися до Галичини й Буковини з території Київської, Подільської та Волинської губерній, запрошені особи ані за освітою, ані за загальним розвитком не підходили для того, щоб на належному рівні представляти російську державну владу. Доказом цього може служити доповідна записка І. Чарторийського до генерал-губернатора Г. Бобринського, у якій він просив замінити відправлених на службу в його управління військових писарів І. Буга, М. Долгошея і С. Серпіліна як таких, що зовсім не компетентні в канцелярській справі [13].

Надзвичайно низьким був освітній рівень місцевої адміністрації: жодного представника з вищою освітою, із середньою – 6 осіб, решта – із початковою [8, с. 4]. Зазначимо, що серед австрійської місцевої адміністрації переважали особи з вищою освітою. У 1914 р. на посади начальників повітів потрапляли особи, які зовсім не були знайомі з Галичиною й Буковиною. Вік чиновників був різним. Найстаршому представнику місцевої адміністрації було 70 років. Дії особового складу російської адміністрації в Галичині та Буковині викликали невдоволення місцевого населення. Із Росії скеровувалися «покидьки поліції», для яких тут відкривалася можливість швидкого службового росту. За висловом Д. Дорошенка, вони були урядовцями «найгіршого сорту», хабарниками, злодюгами, п'яницями [34].

Звільненням у червні 1915 р. Чернівців і Львова завершився перший період російської окупації Галичини та Буковини. Діяльність російської адміністрації від вересня 1914 р. до червня 1915 р. була спрямована на русифікацію цих країв, створення передумов для закріплення їхньої анексії та інтеграції з імперією.

У червні 1916 р. під російською окупацією опинилася частина території Галичини й Буковини – разом 33 повіти. Новим генерал-губернатором Галичини й Буковини було призначено Ф. Трепова. У російських політичних колах розуміли, що національно-політична обстановка в галицько-буковинському краї значно змінилася порівняно з минулими роками. Зазначалося, що тепер, коли з'ясовано сумні уроки політики в Галичині та на Буковині, коли відкрилася правда про діяльність цивільних чинів, які керували окупованими краями, потрібно врахувати уроки недавнього минулого – «якщо не можна виправити попередніх помилок, то важливо їх не повторювати» [27, с. 4]. Російські урядові кола вважали за необхідне не допускати колишніх методів управління, приділити особливу увагу особовому складові адміністрації.

3 липня 1916 р. верховним головнокомандувачем було затверджено проект «Тимчасового положення про управління областями Австро-

Угорщини, зайнятими з права війни». Згідно із Положенням, було ліквідовано інститут градоначальників, а натомість з'явилися поліцмейстерські й міські поліцейські управління. У діловодстві дозволялося на рівні з російською мовою користуватися «місцевими слов'янськими мовами». Однією з основних статей цього положення була стаття 8: «Головний обов'язок чинів та установ Військового генерал-губернаторства полягає у підтримці порядку в районі генерал-губернаторства, використанні коштів краю на користь армії та сприянні всіма залежними від них заходами для задоволення її потреб» [22, с. 311]. Згідно зі статтею 20 цього Положення, «військовий генерал-губернатор підпорядковується головнокомандувачу армій Південно-Західного фронту; з усіх питань постачання армії він виконує вказівки головного начальника постачання Південно-Західного фронту» [22, с. 312]. Також було регламентовано діяльність управління повітового начальника [92, с. 69-70].

Управління Воєнного генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, від липня 1916 р. до кінця першої декади жовтня того ж року перебувало в Тернополі (11-м жовтня датується останній тернопільський наказ воєнного генерал-губернатора) після чого було передислоковане до Чернівців (перший чернівецький наказ Ф. Ф. Трепова було підписано 15 жовтня 1916 р.). У Чернівцях воно знаходилося до середини літа 1917 р. - часу полишення російськими військами внаслідок поразок на фронті більшої частини окупованих територій Австро-Угорщини [92, с. 70].

При головнокомандувачі Південно-Західного фронту була утворена «Канцелярія з управління завойованими ворожими областями» (з кінця листопада 1916 р. «Канцелярія з цивільного управління областей Австро-Угорщини, зайнятих з права війни»), яку очолював С. Базаровий. Вона мала виконувати контролюючі функції щодо діяльності апарату цивільного управління Воєнного генерал-губернаторства. Під час другої окупації краю діяльність російської адміністрації була спрямована на задоволення інтересів

і потреб діючої армії й уникнення будь-яких дій, що могли б розбурхати політичні та будь-які інші пристрасті серед населення.

Таким чином, Адміністративно-територіальний поділ Галичини й Буковини російською окупаційною владою в 1914-1918 рр. відбувався в три окупаційні періоди. У роки першої російської окупації краю основна увага була спрямована на русифікацію краю та злиття його з Російською імперією. Під час другої окупації краю окупаційна влада свої зусилля спрямовувала на задоволення інтересів і потреб діючої армії й уникнення будь-яких дій, що могли б розбурхати політичні та будь-які інші пристрасті серед населення, а питання устрою відносилися на другий план. Третій період російської окупації - це період налагодження нової управлінської системи й активного здійснення перетворень, які перервав вдалий контрнаступ супротивника.

РОЗДІЛ 3.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ

3.1. Державно-політичне життя та національні рухи

Організація управління Східною Галичиною і Північною Буковиною здійснювалася на підставі положень «Правил про місцевості, оголошені на воєнному стані» (1892 р.) і «Положення про польове управління військами у воєнний час» (1912 р.). Ці документи лягли в основу «Тимчасового положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими за правом війни», підписаного верховним головнокомандуючим великим князем Миколою Миколайовичем 19 серпня 1914 р. [69, с. 382]. Відповідно до означених документів, домінуюча роль в організації і здійсненні управління регіоном відводилася головно військовим владним структурам, зокрема ставці верховного головнокомандуючого, якому фактично підлягали і штаб командуючого Південно-Західним фронтом, і, власне, генерал-губернатор, призначений керівником російської окупаційної адміністрації. Основним завданням військових було забезпечення безперервного постачання діючої армії необхідним і стабільності в тилу. Цивільні імперські управлінські структури, чії представницькі функції не були унормовані положеннями означених документів, на практиці отримали в цілому допоміжний статус [65, с. 362].

Разом з тим, характер окупаційної політики формувала мета остаточного приєднання Східної Галичини і Північної Буковини до Російської імперії, процес досягнення якої супроводжувався широкою ідеологічною кампанією. В її основі був покладений погляд на західноукраїнські землі як на історично «російські», силоміць відірвані у минулому і законно повернені під владу російської монархії. При цьому

практично не ставилося під сумнів бажання населення прийняти такий сценарій. Означені погляди, які усталювалися у імперській інтелектуальній атмосфері ще задовго до Великої війни за допомогою окремих представників російського націоналістичного руху і галицьких москвофілів, активно віталися імператором і членами його родини; відтак їх поділяли і функціонери управлінських, військових і охоронних структур (Ради міністрів, Св. Синоду, офіцерського складу імперської армії, жандармерії тощо), розуміючи, таким чином, своє завдання у сприянні інкорпорації Східної Галичини і Північної Буковини і якомога успішній і швидкій їх інтеграції у загальноімперську внутрішньополітичну структуру. При цьому означений інтеграційний процес мав бути максимально запущений ще до закінчення воєнної кампанії, у чому на початковому етапі окупації сходилися як урядові, так і армійські чини [80, с. 196].

Надаючи владу військовим в особі начальників відповідних військових округів або військових генерал-губернаторів, ст. 14 «Положення» 1912 р. юридично не залишала жодних владних повноважень Раді міністрів та іншим імперським управлінським структурам у межах територій, оголошених на воєнному стані³. Відтак управління життям місцевого цивільного населення, а також вирішення загальнодержавних проблем економічної, соціальної і політичної сфери залишалися тут на розсуд ставки верховного головнокомандуючого російською армією [69, с. 384].

Поступове просування армій Південно-Західного фронту вглиб Австро-Угорських володінь спричинило і пересування їхніх штабів та командного складу із території Галичини, залишаючи тут армійські тилові структури під керівництвом штабу Тимчасового військового генерал-губернатора⁸. Підпорядкованість адміністрації Тимчасового генерал-губернаторства спочатку головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанту М. Іванову (чиїм наказом від 28 серпня 1914 р. генерал-губернатор і був призначений) за посередництвом головного начальника постачання армій означеного фронту, а з вересня 1914 р. – безпосередньо

начальнику штабу верховного головнокомандуючого генералу М. Янушкевичу практично замкнули коло російської управлінської системи на окупованих галицьких і буковинських землях [13].

Посада тимчасового військового генерал-губернатора ставала ключовою в російській окупаційній адміністрації, оскільки, як вже йшлося, мала поєднувати управління військовою і цивільною сферами. Відтак його повноваження можна розцінити як виконавчі. За підтвердження даного припущення можуть правити висновки, зроблені дослідниками у процесі аналізу правотворчої діяльності тимчасового військового генерал-губернатора, наголошуючи на відсутності у нього свободи вибору управлінської тактики, справедливо характеризуючи норми права, які регулювали його діяльність на посаді як виключно імперативні [44].

Щодо населення окупованих територій та військових чинів тилових служб постанови і накази генерал-губернатора в усіх сферах (політичній, економічній, освітній, судовій, поліцейській, жандармській тощо) були обов'язковими для виконання. Так, до сфери обов'язків генерал-губернатора відносилося забезпечення постачання солдат російської армії продовольством, розквартирування їх за необхідності, контроль за діяльністю чинів поліцейського апарату, облік місцевих підприємств, приватновласницьких земельних ділянок, збір податків, проведення санітарних заходів, ведення реєстру збитків місцевого населення, контроль за в'їздом/виїздом у межах контрольованої території тощо [55, с. 174].

У «Тимчасовому положенні...» 1914 р. були визначені тимчасовий штат центрального, губернського і повітових управлінь та повноваження їхніх чиновників [46, с. 27]. Для порядкування цивільною сферою при генерал-губернаторі працювала Канцелярія (для організації управління в окупованому краї) та штат офіцерів і чиновників для особливих доручень. Цивільну адміністрацію російського окупаційного режиму презентували губернатори, які мали здійснювати функції контролю над діяльністю повітової адміністрації, зокрема градоначальників та начальників повітів. В

цілому, чиновники означених сходинок владної структури мали практично реалізовувати розпорядження тимчасового генерал-губернатора. Їхніми безпосередніми обов'язками вважалися: організація місцевого управління, своєчасне повідомлення населення про вимоги війська, вчасне збирання податків, забезпечення суворого порядку на місцях, неухильне стеження за виконанням населення всіх повинностей для потреб армії. За таких умов жителям окупованих країв гарантувалися громадські свободи, життя, майно, правовий захист, місцеве самоврядування під наглядом російської адміністрації.

Однак по двох місяцях російської окупації, восени 1914 р., в Тимчасовому військовому генерал-губернаторстві ще тривало формування системи губернських установ. Тривав також і процес утворення губерній, ускладнений двома суттєвими обставинами. По-перше тим, що в «Тимчасовому положенні...» від 19 серпня 1914 р. не було визначено порядок утворення губерній, компетенцію губернаторів, форми їхньої взаємодії з установами військового генерал-губернатора. По-друге, цей процес був тісно пов'язаний із ситуацією на фронті, адже процес окупації Східної Галичини і Північної Буковини розтягнувся до кінця 1914 – початку 1915 рр., а у межах новоутворених 4-х губерній (Львівської, Тернопільської, Чернівецької і Перемиської), були майже збережені кордони старих, астрійських повітів. Згідно до «Тимчасових правил...» 1914 р. безпосередньо військовому генерал-губернатору підлягали і градоначальники, яких почали призначати замість офіцерів вищого комсоставу, які виконували роль комендантів щойно захоплених міст. Оскільки посади градоначальників та чиновників повітових управ згодом обіймали головно поліцейські чини, їхня діяльність перебувала одночасно і під контролем Міністерства внутрішніх справ, однак безпосереднє підпорядкування генерал-губернаторові, запроваджене «Тимчасовими правилами...» на практиці залишалося домінуючим. Тим більше, що значна кількість очільників провінційних поліцейських управ призначалася з числа місцевих москвофілів [118, с. 17

Г.Бобринський неодноразово публічно виголошував, що має два посадових обов'язки: забезпечити війська необхідним і утримувати порядок на окупованих територіях, які мали важливе стратегічне значення для діючої армії [118, с. 21]. Насправді коло завдань тимчасового генерал-губернатора значно розширювалося під тиском імперських амбіцій стосовно західноукраїнських земель. Аналізуючи розпорядження Г. Бобринського, стає очевидним, що деякі з них виходять за межі нормативів «Правил» 1894 р., «Положення» 1912 р. і «Тимчасового положення» 1914 р. Зокрема йдеться про тотальну заборону україномовної літератури, заходи з введення російськомовної освіти, підтримку агресивної конфесійної політики тощо. Намір реалізувати інкорпораційних планів російської влади, які поділяли як цивільні так і військові владні структури, ставив перед Г. Бобринським серйозні завдання політичного, загальнодержавного масштабу, вирішення яких було не можливим без участі Ради міністрів Російської імперії.

В таких обставинах, за наявності у Ставки і Уряду спільної стратегічної інкорпораційної мети, відсутність унормованого механізму їхньої взаємодії ускладнювала не тільки процес розв'язання проблем, пов'язаних із організацією злагодженої тилової роботи на користь армії, а й актуалізовувала необхідність випрацювати спільну тактику, яка б врахувала погляди обох сторін на характер окупаційної політики.

Оскільки представники як військових так і цивільних імперських владних структур дивились на західноукраїнські землі не тільки як на стратегічно важливу для потреб фронту тилу смугу, а головно як на інкорпоровані території, діяльність російської окупаційної адміністрації не може розглядатись як така, що регламентувалася лише тільки згаданими вище нормативними документами.

Сприйняття австрійських українських земель як споконвіку російських теренів, котрі відтепер з'єдналися із своїм історичним центром, утверджене у російському політикумі та суспільній думці, відбивалося у ставленні до них як перших осіб держави, зокрема імператора та великого князя Миколи

Миколайовича, так і генералітету армії, вищих сановників, безпосередньо дотичних до управління окупованими західноукраїнськими землями. При цьому в означених колах абсолютно домінували москвофільські погляди на стан і долю західноукраїнського регіону. Так, приміром, вже восени 1914 р. імператор Микола II у розмовах із представниками дипломатичного корпусу, говорячи про результати, яких Росія має право очікувати у війні, зазначив, що «Галичина і Північна Буковина (він вважав їх повністю російськими землями) дозволять Росії досягнути своїх природних рубежів – Карпат» [93. С. 254]. Однак імперські амбіції були ґрунтовані на зґубно помилковій впевненості у лояльності переважної більшості населення окупованих українських історичних регіонів.

Саме у цю впевненість, яка є продуктом багаторічної агітаційної діяльності галицьких та російських активістів, умовно об'єднаних приблизно з 1908 р. під назвою москвофілів і суттєво фінансованої російським імперським урядом, сягає коріння створення інших документів, котрі опосередковано, однак не уклінно регламентували діяльність управлінського апарату окупаційного режиму. За справедливим висновком В. Любченка, який докладно вивчив це питання, не враховуючи означеної діяльності москвофілів, головними провідниками якої можна вважати В. Бобринського, Д. Чихачова, Ю. Яворського, В. Дудикевича та інших, не можна глибоко зрозуміти не тільки здійснюваної тут імперської політики, а й принципів формування і функціонування російської окупаційної адміністрації [92, с. 52].

Йдеться про відозви, інструкції, роз'яснювальні брошури, які супроводжували процес усталення російського окупаційного режиму, основний ідейний напрямок яких яскраво ілюструє, приміром, одна з промов Г. Бобринського: «Східна Галичина і Лемківщина – давно невіддільна частина однієї великої Росії. На цих землях місцеве населення завжди було «русским», тому їх адміністрація має бути заснована на російських засадах. Я буду запроваджувати тут російську мову, закон і устрій» [65, с. 366]. Попри

те, що означені документи не мали нормативного характеру, їхні положення опосередковано можна сприймати як такі, що формулювали і декларували характер і зміст державної політики на окупованих західноукраїнських територіях.

Означені документи прокламаційно-декларативного характеру належали авторству головно членів «Галицько-руського благодетельного общества в Петербурге» (ГРБО) та його фактично дочірньої організації у Києві – «Карпато-руського освободительного комитета» (КРОК) і, зрештою, наступником КРОК у окупованому Львові – «Русскому народному совету» (РНС). Згідно до свого тимчасового статуту члени КРОК збиралися, між іншим, знайомити російський загал та діючу «визвольну» російську армію з історичним минулим та сучасним національно-культурним становищем «карпато-руського народа» [118, с. 7].

Так, приміром, широкого резонансу набула відозва «Многострадальный русский народ Галицкой земли!», яка побачила світ кількатисячним накладом 11 серпня 1914 р. у щойно створеному КРОКу. Підготовлена для поширення серед цивільного населення і військових, відозва закликала галичан вітати російську армію, а українських вояків австро-угорської армії переходити на сторону російського війська [13]. Означені та інші агітаційні матеріали у вигляді листівок, брошур, статей, і цілих газет («Прикарпатская Русь»), друкувалися великими накладками, виголошувалися цілком або активно цитувалися першими особами держави.

Відтак, основним знаряддям інтеграції окупованих західноукраїнських земель стала, за визначенням І. Крип'якевича, їхня «зверхня русифікація», а головними радниками тимчасової адміністрації у цьому питанні були представники російських націоналістів, зокрема Володимир Бобринський і Дмитро Чихачев.

Переконливим підтвердженням провадження окупаційною адміністрацією цілеспрямованої антиукраїнської політики є репресії проти представників української інтелектуальної еліти. Згідно до офіційного звіту

полковника Мезенцева, очільника створеного в Галичині тимчасового жандармського управління, тільки впродовж кількох місяців в Галичині проведено 1200 арештів, понад 1 тис. обшуків, а 578 осіб (серед них 34 греко-католицьких священики) було вислано вглиб Російської імперії³⁹. У лютому–березні 1915 р. у Східній Галичині було заарештовано і вивезено до Російської імперії близько 300 українців, насамперед, інтелігенції: адвокатів А. Чайковського, Д. Стахура, посла Т. Старуха, працівників страхового товариства «Дністер» – С. Британа, О. Кузьмича, М. Губчака, відомого галицького діяча С. Федака, проф. В. Охримовича, директора «Народної торгівлі» М. Заячковського, директора національного музею І. Свенціцького, редактора видань «Просвіти» Юліан Балицький⁴⁰. У звіті Г. Бобринського про діяльність на посаді тимчасового генерал-губернатора зазначено, що упродовж 1914–1915 рр. з галицьких земель адміністративно видалено (вислано) 1962 особи й «переселено» до східних районів краю 2364 особи, але вірогідно, наголошує О. Рубльов, що ці дані занижені, оскільки точного обліку не проводилося [44]. На Буковині під час другої російської окупації (27 листопада 1914 р. – 21 листопада 1915 р.) було розстріляно 13 осіб, вивезено 446 осіб. Із Заставнівського повіту депортовано 284 особи, розстріляно – 7. Із Чернівців вивезено 49 осіб, із Садгори – 40 [114, с. 391].

Від російської присутності постраждала не лише місцева інтелігенція. Під репресії потрапили майже всі українофіли, що потягло за собою масові арешти. Оскільки арешти й виселення здійснювали також повітові уряди (часто без санкції вищої влади), сьогодні важко визначити, скільки українців постраждало від репресивних заходів царської влади. Можна тільки припустити, що кількість жертв репресій була досить значною, коли зважити, що лише через київські тюрми по дорозі на схід пройшло понад 12 тис. осіб. Складовою атиукраїнської політики було переслідування видавництв, культурницьких, громадських, спортивних товариств українофільського спрямування, зокрема «Просвіта», «Січ», «Сокіл», книгарня і музей НТШ, Національний музей, страхове товариство «Дністер» тощо, діяльність яких

визначалася як «особливо небезпечна для Росії», а також заборона україномовної преси, зокрема газет «Діло», «Руслан», «Громадський голос» тощо [58, с. 40].

Відомий український вчений-етнограф В. Гнатюк, характеризуючи вересневі події 1914 р., писав: «Ми тоді зрозуміли, як то наші пам'ятки літературні пропадали в старину, в X–XVIII ст., коли тюрки, хозари, берендеї, печеніги, татари й турки... не могли оказувати більшого зрозуміння для нашої культури від теперішнього «христолюбивого воїнства» російського царя» [96, с. 58].

Отже, на окупованій території, відповідно ряду нормативних документів, була поступово запроваджена система управління, очолена тимчасовим генерал-губернатором, який підпорядковувався верховному головнокомандуючому за посередництвом начальника його штабу генерала М. Янушкевича. Характеризуючи особливості організації управління окупованої Східною Галичиною і Північною Буковиною, можна стверджувати, що в основі принципів формування і функціонування тут російської окупаційної управлінської системи були покладені проаналізовані нормативні документи. Керівна роль при цьому була відведена ставці верховного головнокомандуючого великого князя Миколи Миколайовича, а управлінські функції належали генерал-губернаторові.

Організація цивільного управління окупованих земель передбачала, крім створення тут російської виконавчої влади, формування судових установ. Судову реформу в Галичині й на Буковині пропонувалося провести шляхом поширення на них судових статутів імператора Олександра II та інституту мирових судів, а також російського кримінального законодавства. Вищий крайовий суд для всієї Галичини і Буковини знаходився до окупації у Львові. Він був другою інстанцією для крайових судів (їх було створено 9 на території Галичини) і третьою та останньою – для повітових, але лише з цивільних справ. Найвищою судовою інстанцією в Австро-Угорщині були Верховний і Касаційний трибунали у Відні [56, с. 82]. Зі вступом російського

війська більшість колишніх австрійських судових службовців залишилися на місці.

Міністр закордонних справ С. Сазонов у листі до міністра юстиції І. Щегловітова від 25 жовтня 1914 р. зазначав: «Оскільки Галичина – це споконвічна руська земля, її населення повинне мати разом із російським устроєм і «справедливий російський суд» [10, с. 234]. За перебудову австрійських судів виступав і начальник штабу Верховного головнокомандувача Н. Янушкевич. Доповідну записку Н. Янушкевича було передано міністрові юстиції І. Щегловітову, який висловився за необхідність стриматися від реформування австрійського суду до остаточного приєднання Східної Галичини і Буковини. Проте він погодився на відрядження до Галичини російського представника прокурорського нагляду [10, с. 235].

Для обговорення питання про перебудову судів у Галичині в грудні 1914 р. відбулися міжвідомчі наради під керівництвом заступника міністра юстиції І. Золотарьова. Оскільки існували суттєві відмінності між російським і австрійським кримінальним і цивільним кодексами, вони, як зазначалося, створювали ненормальне становище в Галичині. Однак австрійська судова система й надалі зберігалася в краї. Згідно з постановою російського уряду від 24 лютого 1915 р., яка була обов'язковою для місцевих судових установ окупованих частин Галичини і Буковини, нагляд за роботою судової системи в краю покладался на окремо визначену посадову особу. Визнавалася правомочність австрійського законодавства і принципів судочинства, однак зазначалося, що рішення повинні виноситися не від імені австрійської влади, а «іменем закону». Вищий касаційний суд у Відні й австрійське міністерство юстиції виключалися з числа інстанцій, компетенція яких поширювалася на судові установи Галичини. У судових процесах мала використовуватися російська мова і «місцеві її піднаріччя», зокрема гуцульський і лемківський діалекти. Вони вважалися менш ворожими російській державності, бо не були пов'язані з «мазепинством» [114, с. 387-388].

Початок Першої світової війни для Буковини, як прикордонної території та такої, де розгорнулися бойові дії був пов'язаний з проблемою взаємовідносин влади та населення. Проте початок війни ознаменувався патріотичними виступами, які організовували представники офіційної влади. Так, після оголошення війни Сербії 28 липня 1914 р. в самих Чернівцях настав період патріотичного піднесення. В газеті «Czernowitzer Tagblatt» від 30 липня 1914 р. містилася інформація про демонстрацію населенням міста відданості цісарю. Вона ж повідомляла про влаштовану 29 липня демонстрацію, яка пройшла вулицями міста. Учасники демонстрації зупинилися і біля будинку Крайової управи, де крайовий президент граф Р. Меран з балкону виголосив до них коротку патріотичну промову. 30 червня 1914 р. в ратуші були зібрані члени громадської ради і о 7 вечора бургомістр С. Вайсельбергер відкрив засідання, на якому виступив з патріотичною промовою [38].

Після цього відбулася багатотисячна хода до Крайової управи, де С. Вайсельбергер у присутності членів міської ради завірив крайового президента у тому, що місто підтримує цісаря і війну. Після цього демонстранти перейшли до пам'ятника Австрії, де виголошували патріотичні промови: Р. Меран – німецькою, Т. Галіп – українською, Д. Поповіч – румунською, С. Квятковський – польською, Б. Штраухер – ідиш, хоча у більшості випадків вони були єдині у думці, щодо потреби поразуватися з Росією [38].

Описуючи початок війни через 15 років, Т. Белан зауважить на різниці почуттів у представників різних національних груп краю. В черговий раз наголосивши на факті, що німці і євреї були носіями німецьких державницьких ідей і виступали пропагандистами війни, він назве румунів носіями націоналістичних та іредентистських ідей. Єдиним австрофілом з румунів буде названий А. Ончул, якого австрофільська пропаганда вважатиметься прямо протилежною ідеєю, що їх пропагувала румунська інтелігенція Буковини. Остання була носієм ідеї румунського володарювання

на землях з румунським населенням. Та врешті, на думку Т. Белана, прокламації румунських політичних лідерів не збігалися з реальною ситуацією і були звичайним офіціозом [48, с. 150]. Проте всі подальші події залежали від перебігу бойових дій на території краю. Перша світова війна викликала активізацію українських політичних партій Західної України, які пов'язували з військовим конфліктом суттєву зміну становища українства.

Окупація українських теренів російською армією призвела до того, що українські суспільно-політичні сили Галичини і Буковини опинилися у досить скрутному становищі. Вже у вересні 1914 р. національні політичні представницькі інституції, керівництво політичних партій, СВУ, були вимушені на декілька років перенести свій осідок до Відня. У «віденський» період український політичний провід практично вперше опинився у незвичних умовах – так званої «внутрішньої еміграції», відрізаний фронтом від свого природного середовища, що значно зменшувало його політичний ресурс. Окрім ГУР та Президії галицької УНДП (Народний Комітет УНДП), тут, незважаючи на недієвість парламенту, продовжували свою діяльність українські парламентські фракції – галицькі (УНДП, УРП) та вже згаданий Союз українських парламентарних та сеймових депутатів з Буковини. Діяльність буковинського політичного представництва цього періоду зводилася до видання політичних відозв, інформування австрійської та німецької преси про «українську проблему», видавничої справи (у Відні було відновлено видання провінційної газети «Буковина», видавалися й інші друковані матеріали), захисту мирного населення від репресій австрійської влади, допомоги біженцям та інтернованим, а з 1915 р. – вирішення нагальних питань, пов'язаних з відбудовою звільнених від російської армії земель провінції. У політичній сфері позиція буковинських депутатів збігалася з галицьким проводом щодо вирішення українського питання у регіональному (українських коронний край) та всеукраїнському (незалежна українська держава у Наддніпрянщині) змісті [142, с. 363].

Через це на порядку денного національного суспільно-політичного руху повставало завдання не лише актуалізації українського питання у межах Австро-Угорської імперії і Європі, але й консолідації національних сил, вироблення спільної стратегії і тактики у цей вирішальний момент історії. Так, у своєму першому політичному документі – Маніфесті до українського народу (3 серпня 1914 р.), текст якого підготував М. Ганкевич, ГУР закликала всіх українців боротися на боці конституційної Австрії проти самодержавної Росії, як «найбільшого ворога України» [59, с. 83].

Більш конкретизовано свою мету висловила ГУР у серпневій 1914 р. мобілізаційній відозві: «Ми, українці, повинні бажати, щоб від Росії відірвати всю Україну з Києвом, Полтавою, Черніговом, Харковом, Донщиною, Кубанщиною та берегами Чорного моря. З такої великої землі утворено би певно самостійну українську державу з столицею в нашій стародавній Києві, де було би українське правительство і український парламент, вибраний всім нашим народом....» [142, с. 366]. Пізніше з подібним Маніфестом «До українського народу на Буковині» виступило й найвище легітимне національне представництво цієї провінції – Союз українських парламентарних і сеймових послів з Буковини на чолі з М. Васильком до якого увійшли депутати Віденського парламенту та буковинського сейму. [29, с. 2].

У травні 1915 р. Головна українська рада реорганізована й доповнена представниками від Буковини та делегатами від «Союз визволення України» (СВУ). Нова організація стала називатися Загальною українською радою. Вона видала декларацію до народів світу, в якій зазначила, що метою Ради є створення самостійної української держави в російській Україні і окремого автономного краю з українських земель у кордонах Австрії [75, с. 648].

На патріотичному злеті у 1914 р. заходами українських політичних Буковини було створено національну добровольчу військову формуцію Український гуцульський легіон (сформований нашвидкуруч легіон був розформований у 1915 р.)□. Його появі сприяли не лише висока політична свідомість українського громадянства, але й значний попередній досвід організаційної та патріотично-виховної роботи серед юнацтва [142, с. 351-352.].

Незважаючи на повноцінне використання румунського та українського населення Буковини в інтересах австрійського військового командування, в рівній мірі румуни та українці потрапили під дію наказу Вищого командування збройними силами Австро-Угорщини від 5 серпня 1914 р. про діяльність військових трибуналів. Так, згідно з ним були спрощені слідчі дії, та й для звинувачення достатньо було одного свідка [119, с. 20]. За свідченнями Е. Слушанського, на якого посилається В. Запововський, терор розгорнувся у Буковині вже після першого відступу росіян. «В усіх громадах з'явилися шибениці. Священики, учителі, селяни заповнили угорські в'язниці, причому їх ображали, били, на них плювали» [63, с. 183]. Такі емоційні заяви безумовно стосувалися як румунської, так і української частини населення краю. І. Карбулицький у спогадах про війну зазначав, що румунське населення Буковини було лояльним до влади. «Звичайно ж, між буковинськими румунами і старим регатом існував безперечний психологічний контакт, який, зрештою, не дивував жодного розсудливого австрійця», – відзначав він. Він же писав про деяку ворожість румунської інтелігенції до Австрії, через її незбалансовану політику стосовно румунів. Але й ця ворожість не давала підстав говорити про проросійські настрої та шпигунську діяльність румунів на користь Росії [5, с. 648].

Вже в серпні 1914 р. австрійські власті розпочали масове інтернування буковинців, запідозрених у співчутті до росіян. Щодня сотні заарештованих відправляли на захід у концентраційний табір Талергоф, де за день помирало 30-40 чоловік. Всього з Буковини було вивезено в концентраційні табори

понад 30 тис. чоловік. Особливо значних розмірів набирали репресії після відступів російських військ з території Буковини. Приводом для репресій служили навіть спілкування з росіянами, тривала розмова, спів російської пісні, необережний вислів тощо. Катувань зазнавали не лише дорослі, а й підлітки та дітей. Військово-польові суди не вправлялися розглядати справи про звинувачення в «державній зраді». Масовими були випадки винесення і приведення у виконання вироків без суду. Винятково жорстокими до місцевого населення були жандармський генерал Е. Фішер і його помічник ротмістр Лакінгер, який у січні 1915 р. вихвалявся у Вижниці, що «перевішав багато людей», лейтенант 36-го австрійського полку Ф. Тробен [103, с. 207]. За влучним виразом Д. Дорошенка, український народ Габсбурзької імперії опинився у роки війни між молотом і ковадлом: «з одного боку його карано за русофільство, з другого – йшли «визволителі» і карали за мазепинство та австрофільство» [16, с. 37].

5 листопада 1914 р. у Львові утворено жандармське управління (штат 115 осіб) з безпосереднім підпорядкуванням вищій інстанції на чолі з Мезенцевим. У Тернополі «головним нишпоркою» в антиросійських справах був підполковник Орлов, в Ярославі – ротмістр Лазаревський, а в Станіславові аналогічні функції виконував підполковник Балабанов [114, с. 385].

У грудні 1914 р. Д. Чихачов у доповідній записці воєнному генерал-губернаторові писав, що під час формування поліцейських органів слід урахувувати, що цей край «мав чудово організовану поліцію – австрійську. Надто небажано, щоби російські поліцейські порядки виявилися гіршими від австрійських». Російська адміністрація, особливо поліція, повинні, з одного боку, «ліквідувати в корені будь-які рухи, ворожі російській державності, а з другого – енергійно захищати права власності і тим здобувати симпатії та вдячність консервативних кіл суспільства». Поліцейські штати пропонувалося набрати в Російській імперії. Лише на нижчі посади були можливі призначення з числа місцевих жителів. У Львові для забезпечення

громадського порядку спочатку було створено так звану міську громадянську сторожу, а згодом ще й міську поліцію. Поволі ці правоохоронні органи втратили свої функції, і в лютому 1915 р. їх було замінено російською поліцією. У зв'язку з новим адміністративним поділом міста на 10 окремих дільниць міністерство внутрішніх справ Росії відрядило до Львова 12 приставів, 15 помічників приставів, 88 наглядачів і 588 городових [114, с. 386].

Таким чином, зміст і завдання діяльності російської адміністрації змінювалися упродовж трьох періодів російської окупації Східної Галичини. Під час першого періоду (серпень 1914 – травень 1915 рр.) адміністрація «Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини» під керівництвом Г. Бобринського проводила цілеспрямовану русифікаторську політику, ставила перед собою завдання анексувати край. Однак, кадровий потенціал російської адміністрації значно поступався австрійському чиновництву за рівнем фахових якостей, був сформований в умовах війни без належної професійної підготовки і тому дискредитував російську владу.

3.2. Зміни у соціально-економічній сфері

Населення Східної Галичини сприймало прихід російських військ так, як в усіх країнах зустрічали люди прихід окупантів. Під час бойових дій у краї було знищено десятки міст і містечок, майже повністю спалено 650 сіл, зруйновано 200 тис. житлових будинків та 233 тис. господарських будівель, що складало понад 40% усього житлового і господарського масиву [78, с. 7].

Значного спустошення зазнали населені пункти, які перебували в зоні довготривалих позиційних боїв, зокрема, Броди, Вишневич, Язловець і Монастирець. На 80-90% були знищені міста Надвірна, Журавно, Гвіздець, Галич, Тлумач, Богородчани, Делятин, на 60-90% – Миколаїв, Роздол,

Букачівці, Нижнів, Городенка. Згоріло більше половини житлових будинків в Сколе, Болехові та Печеніжині [99, с. 75].

У повідомленні генерал-губернатору Г. О. Бобринському староста Богородчанського повіту констатував, що у «м. Солотвино із наявних 700 будинків залишилося 200 напівзруйнованих, решту – 500 являють собою одну величезну руїну..., із 4500 жителів залишилося 430 душ». Станом на лютий 1915 р. тільки у Перемишлянському повіті було зруйновано 811 дворів у 28 населених пунктах. Загальна сума збитків становила 2 294 376 руб. Великих руйнувань зазнало і саме м. Перемишляни, в якому 166 власників будинків з сім'ями залишилися без житла. Військовими діями було заподіяно великих матеріальних збитків жителям Кам'яно-Струмилівського повіту. Зокрема, у м. Бужськ згоріло 111 житлових будинків, а в с. Ріпнів – 138, втрати від яких налічували суму 100 тис. руб. Крім того, в багатьох населених пунктах повіту значна кількість селянських хат та господарських будівель згоріла в результаті перехресного артилерійського вогню. Згідно статистичних даних, у Львівському повіті в 31 населеному пункті було знищено 1396 будинків. Найбільше постраждали такі села повіту як Щирець, у якому із 215 хат згоріло 118, Загрудки, із 20 – 17, Чернушовичі, із 160 – 95, Журавники, із 500 – 335, і Германов, із 180 – 140 (Центральний державний, м. Київ, Ф. 365, Оп. 1, Спр. 142, Арк. 16). У Бродівському повіті із 13644 хат уціліло 6231 (45,7%), без даху залишилися 3 тис. старих чоловіків, жінок і дітей [78, с. 7].

Становище краю у вересні 1914 р. ілюструє повідомлення чиновника Міністерства закордонних справ Росії Муравйова. Перебуваючи у Східній Галичині, він писав, що «міста і села носять сліди війни, часто зустрічаються безперервні ряди знищених будинків, зруйновані артилерією або пожежею. Вцілілі будинки порожні, вікна розбиті, позабивані. Нерідко можна помітити сліди пограбування» [5, с. 301]. З настанням холодів мешканці, що втратили своє житло, скупчувалися по декілька сімей в уцілілих будинках. Антисанітарні умови їхнього проживання сприяли швидкому поширенню

різних інфекційних захворювань. За відсутністю медичного персоналу і закритих лікарень населення залишалося без кваліфікованої медичної допомоги. За повідомленнями російської розвідки, уже в серпні 1914 р. в Східній Галичині поширився голод. У районі Галича, Дубівців, Єзупіля, Ямниці, Станіслава та Богородчан лютувала холера. До часу прибуття санітарно-епідеміологічної служби, тобто до листопада 1914 р., у 6 повітах Львівської губернії захворіло холерою 268 осіб. Також набули поширення і такі інфекційні захворювання як сипний, черевний тиф, дизентерія та віспа [97, с. 102].

Згідно з повідомленням начальника тимчасового жандармського управління військового генерал-губернатора Галичини по Львівській губернії від 16 березня 1915 р., у м. Раві-Руській з 1 по 8 березня було зареєстровано 15 випадків захворювань чорною віспою, в результаті якої померло 4 особи. Небезпечне вогнище інфекції спалахнуло і в с. Белзець, у якому захворіло 20 осіб (1 людина померла). В інших населених пунктах губернії було зареєстровано всього 91 випадок захворювання чорною віспою (10 осіб померло), 20 – сипним тифом (3 осіб померло), 23 – черевним тифом і 17 – дизентерією [78, с. 8].

Про загрозливі масштаби інфекційних захворювань в Перемишлянській губернії свідчить відправлена 16 квітня 1915 р. начальником Ланцутського повіту П. Зогубином Перемишлянському губернатору телеграма, в якій він наголошував про поширення серед мешканців повіту епідемії черевного тифу. Станом на 5 квітня 1915 р. в м. Ланцуть було зареєстровано 15 випадків захворювання віспою. 19 квітня у медичні пункти м. Ярославля прибуло 119 інфекційних хворих, які потребували негайного закритого амбулаторного лікування. Інші міста губернії – Тарново, Самбір і Ясло – потерпали від холерних захворювань. У Тереховлянському повіті Тернопільської губернії з вересня 1914 р. до 18 січня 1915 р. російською адміністрацією на протихолерні й епідеміологічні заходи було використано

850 руб., у Борщівському і Бережанському повітах з липня 1915 р. по грудень 1916 р. ця сума складала по 1500 руб. [98, с. 47-48].

Безперервні військові операції, які розвивалися на теренах Східної Галичини, загострювали її екологічні проблеми. Більшість населених пунктів, розташованих вздовж етапних шляхів, були особливо забруднені внаслідок проходження через них величезної кількості військ, обозів та військовополонених. В тих місцях, де проходили бої, біля джерел водопостачання зустрічалося багато військових могил та недостатньо глибоко закопаних трупів тварин. А це створювало загрозу інфікування ґрунтів і води, сприяло поширенню різних захворювань.

З серпня 1914 р. Східна Галичина являла собою прифронтову територію, через яку постійно проходили російські війська, які часто вдавалися до відкритого грабунку місцевого населення та масових реквізицій. Незважаючи на те, що за подібні провини військового командування суворо карало винних, припинити погроми не вдалося. Про це свідчить повідомлення, відправлене Львівським губернатором М. Мельниковим Г. О. Бобринському. У ньому вказувалося, що «3 жовтня 1914 р. козаки п'ятої запасної Оренбурзької сотні та команди Донської артилерії в кількості 336 осіб у м. Глинянах розграбували лотки з товарами місцевих торговців, повибивали вікна і двері у сусідніх будинках та нанесли побої місцевим жителям» [129, с. 66-67]. 5 січня 1915 р. у таємній доповідній записці начальника Тимчасового жандармського управління Галичини, адресованій генерал-губернатору, повідомлялося про аналогічний випадок, що стався у м. Бродах [129, с. 83].

У зв'язку з великою кількістю скарг, які надходили до канцелярії генерал-губернатора 24 листопада 1914 р., Г. О. Бобринський у спеціальному зверненні до населення повідомив, що всі матеріальні збитки, завдані російськими військовими частинами, будуть своєчасно розглянуті створеною для цієї мети спеціальною оціночною комісією [13].

Матеріальне становище жителів краю, зокрема, міст внаслідок розрухи всього господарського життя було надзвичайно скрутним. При відступі австрійських військ з території Східної Галичини австрійські власті вивезли з банків гроші, призначені на виплату заробітної платні та пенсій. Станом на 20 жовтня 1914 р. тільки у Львові кількість сімей, що потребували негайної допомоги, нараховувала 10 тис. [78, с. 8]. У зверненні міської управи від 4 листопада 1914 р. до Г. О. Бобринського відзначалося, що Дрогобич у результаті військових дій залишився знищеним, пограбованим і значною мірою спаленим.

Соціально-економічна ситуація ускладнювалась новою ціновою політикою, реквізиціями, стягненням натуральних повинностей з населення краю, запровадженою податковою політикою тощо. Так одразу після вторгнення російських військ на територію Галичини та Буковини окупаційна влада встановлювала тверді заготівельні ціни, за якими мали скуповуватися продукти для потреб армії. З цього приводу Головнокомандувачем армій Південно-Західного фронту 1914–1915 рр. було прийнято низку наказів про встановлення цін «для заготівлі військами продуктів» [13].

Інтендантські підрозділи російської армії, які здійснювали відповідні закупівлі, повинні були проводити грошові розрахунки із селянами за встановленими у наказах заготівельними чи реквізиційними цінами. Проте не завжди такі кошти виплачувалися. Користуючись малограмотністю і необізнаністю місцевого населення та використовуючи психологічний і фізичний тиск, російські військові за вилучені продукти чи худобу часто надавали лише квитанції, розписки або посвідчення, де нерозбірливо вказувалися довільні занижені ціни та/або загальна сума продуктів чи збіжжя. З цими сумнівними документами селянам рекомендувалося звертатися у корпусне інтендантство, де їм мали видати гроші [108, с. 35].

Відомий галицький громадсько-політичний діяч І. Макух, описуючи російську окупацію Прикарпаття, указував про заниження цін при здійсненні

реквізиції у селян, «у Товмацькому повіті у кожного селянина реквізували всю рогату худобу, крім однієї штуки і платили 1/5 – 1/10 дійсної вартості. Коні, свині, домашню птицю взагалі забирали даром» [21, с. 66]. У заляканих війною галицьких і буковинських селян не було змоги вимагати належної оплати, хоча б на рівні встановлених самою ж окупаційною владою закупівельних чи реквізиційних цін. Це при тому, що ще 7 серпня 1914 р. у наказі по 8-й армії О. О. Брусилів, звертаючись до офіцерів, писав: «Наказую пояснити нижчим чинам, що ми вступаємо в Галичину, хоча яка і складає тепер частину Австро-Угорщини, але це давня російська земля, населена головним чином російським же народом... Я висловлюю повну впевненість, що ніхто з чинів, які мають честь належати до армії, не дозволить собі ніякого насилля над мирним населенням і не осоромить ім'я російського солдата» [13].

Більш прискіпливо до встановлення заготівельних цін російська влада підійшла під час другого вторгнення в Галичину та Буковину, адже ситуація з продовольством значно погіршилася. У вересні – жовтні 1916 р. склалася скрутна ситуація з кормами для худоби. Російським військам нічим було годувати армійських коней. Значні труднощі виникали під час постачання рогатої худоби для забою на харчування армії. Худоба, яка переганялася стадами з Росії протягом декількох тижнів, також потребувала корму. Водночас місцеве населення вже не мало змоги виконувати зобов'язання за рознарядкою постачань російській армії сіна та соломи. Отже, у жовтні 1916 р. начальник постачання арміями ПЗФ генерал-лейтенант російської армії Ельснер підписав наказ для діючої армії з радикальними заходами щодо забезпечення безперешкодної заготівлі продовольства у селян захопленого регіону [108, с. 35].

Становище, яке склалося з продовольством у краї, було настільки серйозним, що потребувало негайного втручання російських військових і цивільних властей. У вересні 1914 р. М. Янушкевич затвердив «Тимчасові правила забезпечення населення Галичини продуктами» [13]. Згідно з цим

документом, у кожному повіті створювалися повітові продовольчі комітети, через які мала надаватися допомога розореним війною жителям краю. Продовольчі комітети підпорядковувалися «Головному крайовому благодійному комітету Галичини». Поруч з ним у Львові було організовано міський продовольчий благодійний комітет, який очолив генерал-майор Ейхе [86, с. 84]. Про розміри допомоги, яка надавалася місцевому населенню повітовими комітетами, можна скласти уяву на підставі наступних даних: з 15 вересня 1914 по 1 лютого 1915 рр. «Головний крайовий благодійний комітет Галичини» виділив жителям краю 94 тис. 121 руб. і на 66 тис. 427 руб. закупив продуктів (близько 63 тис. пудів житнього борошна, 13,5 тис. пудів сухарів і т. п.). Крім того, у жовтні 1914 р. працівники крайового благодійного комітету через Київське земство закупили 300 тис. пудів борошна, але у зв'язку з проблемою його транспортування до 1 лютого 1915 р. у Східну Галичину не було доставлено жодного вагона борошна [101, с. 150].

Передбачаючи труднощі у справі постачання населення продовольчими товарами, Львівський магістрат закупив і передав у міський продовольчий комітет 16 тис. пудів борошна, 2 тис. – цукру, 1,5 тис. – пшона, 12 тис. пакетів з консервами. Для найбільшій частини населення Львова міський продовольчий благодійний комітет відкривав їдальні, де відпускалися безкоштовні обіди. Для підтримання їхньої діяльності львівський магістрат щомісяця виділяв 8 тис. руб. До квітня 1915 р. у місті працювало 83 подібних заклади харчування. Однак завдання цієї благодійності не виходили поза межі забезпечення тилу російської армії від наслідків голоду, захворювань, епідемій і заворушень. Про це свідчить лист, відправлений М. Янушкевичем Г. О. Бобринському. В ньому вказувалося, що для реалізації благодійних заходів генерал-губернатору необхідно знайти на місці джерело доходу, при цьому рекомендувалося звернути особливу увагу на оподаткування місцевого населення [78, с. 9].

Допомога, яку надавала жителям краю адміністрація «Генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни», а пізніше – Тимчасового уряду, була також явно недостатньою. Незважаючи на те, що в 1916 р. окупаційною владою були організовані для голодуючого населення харчові пункти, де люди безкоштовно могли одержувати їжу, охоплювалася ними лише незначна їх кількість. Зокрема, у Стороженецькому повіті у вересні 1916 р. відділення Всеросійського земського союзу змогло надати безкоштовну допомогу тільки 300 жителям, в той час коли її потребувало 2 тис. осіб [74, с. 140].

Особливо скрутним було матеріальне становище колишніх австрійських державних службовців. З приходом у Східну Галичину російської адміністрації більшість з них змушені були покинути свої робочі місця і таким чином залишитися без засобів на існування. За домовленістю між магістратом і утвореним у Львові консорціумом Крайового, Промислового і Іпотечного банків було прийнято рішення виплатити австрійським службовцям і пенсіонерам протягом січня – березня 1915 р. належні їм кошти в половинному розмірі. На вказані потреби планувалося виділити 600 тис. крон з міських коштів та 1 млн. 350 тис. з грошової маси банків за умови, що російський уряд під час мирних переговорів порушить питання про повернення австрійським урядом грошей як місту, так і банкам. Що стосується інших населених пунктів, то в деяких міських і гмінних управах не було грошей навіть на утримання посадових осіб. Підтвердженням цьому є лист Кологаровського гмінного начальника О. Савечка. 3 січня 1915 р. він звернувся до тернопільського губернатора І. Чарторижського з проханням виплатити гмінним службовцям зарплату, оскільки вони не отримували грошей від початку війни і відмовляються виконувати свої обов'язки. При цьому О. Савечко наголошував, що податки у гміні збиралися [69, с. 388].

Господарська розруха, яка настала в народному господарстві східногалицьких земель на початку війни, викликала вже у 1914 р. масовий

голод серед населення, інтенсивні міграційні процеси, вимивання сільського населення в міста, їх пролетаризацію та люмпенізацію. Природним наслідком такого стану стало швидке підвищення цін на продукти харчування та предмети першої необхідності. В січні 1916 р. у Львові ціни на хліб зросли проти рівня 1913 р. більше як у 2 рази, на картоплю – 2,7, м'ясо – 3, сіль і масло – 5. Подібне ж становище було і в Снятинському повіті, де ціни на найнеобхідніші продукти харчування зросли на 200%, а в Тлумацькому повіті – 3-4 рази [74, с. 152]. Аналогічна ситуація склалася і в Богородчанському повіті, де не вистачало картоплі – основного продукту харчування населення, а борошна і хліба взагалі не можна було дістати. В той же час реальна заробітна плата жителів Східної Галичини знизилася майже в 2 рази.

Намагаючись пом'якшити продовольчу кризу, російська адміністрація зосередила свої зусилля на чіткій регламентації продовольчої справи. З цією метою 12 квітня 1915 р. генерал-губернатор Галичини видав розпорядження, згідно з яким в кожному повіті створювалася Особлива комісія, яка складалася з представників місцевих міських управ. Її завдання полягало у виробленні твердих цін на продукти харчування та предмети першої необхідності. Такими радикальними методами російські урядовці планували на період військового часу впорядкувати економічно-господарську діяльність в краї шляхом збереження стабільних цін на продукти харчування, вплинути на процес ціноутворення та унеможливити проведення спекулятивних операцій. Наступним кроком на шляху подолання продовольчої кризи в Східній Галичині стало надання малоземельним і безземельним селянам на умовах оренди дрібних ділянок землі з поміщицьких володінь, власники яких втекли разом з австрійськими військами при відступі. Але й в цьому випадку наділення селян землею проходило з вигодою для великих землевласників. Селянин повинен був платити за орендовану землю. Оренда поширювалася лише на термін весняної сівби і збору врожаю. Кошти, виручені від оренди,

надходили в депозит казначейства з тим, щоб пізніше виплатити їх власникам землі.

Крім того, у Правилах «Про місцевості, в яких оголошено військове положення» зазначалося, що командуючі арміями уповноважені використовувати працю місцевого населення шляхом «залучення до робіт для досягнення цілей війни»[7, с. 479-480]. До справляння натуральних повинностей, зокрема, 1) дорожніх робіт; 2) земляних та будівельних робіт, пов'язаних з відбудовою фортифікаційних споруд; 3) заготівлею лісу для військових потреб та для опалення; 5) чищення зброї тощо, використовувалося місцеве доросле населення віком від 17 до 54 років, проте на окремі роботи окупаційна влада залучала підлітків з 12 років та людей, старших 54 років [111, с. 9]. Проблематичним для окупаційної влади було справляння з місцевих жителів натуральної підводної повинності. Мізерна оплата за використання тварин і підвод на тяжких роботах, відсутність кормів, через вилучення у селян сіна і кормового зерна у ході здійснення реквізицій і закупівель для російської армії, були основними причинами скорочення поголів'я тяглової худоби. Безпосередньо організацією виконання натуральних повинностей займалися повітові начальники, які вели облік працездатних осіб і розподіляли їх на роботу згідно черговості за військовими та цивільними нарядами, а органи місцевої цивільної поліції та повітові пристави здійснювали примусові заходи [108].

У період другої окупації російськими арміями Східної Галичини (липень 1916 – лютий 1917 рр.) питання про обробіток селянами земельних наділів розглядалося на рівні вищого військового командування. 29 січня 1917 р. головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту О. Брусилов видав «Обов'язкову постанову», якою зобов'язував земельних власників і все населення Галичини і Буковини, зайнятих російськими військами, обробляти землю. Порушники «Постанови» притягувалися до адміністративної відповідальності: ув'язнення терміном на 3 місяці або сплата штрафу розміром 3 тис. руб. [13]. Однак, через відсутність посівного матеріалу,

робочої худоби та елементарного сільськогосподарського реманенту більшість селян відмовилися від земельних ділянок.

Таким чином, окупація російськими військами Східної Галичини в роки Першої світової війни негативно вплинула на її соціально-економічний розвиток і породила низку кризових операцій в регіоні було зруйновано велику кількість населених пунктів, знищено майже половину житлового і господарського фонду. У зв'язку із тим, що території Східної Галичини та Північної Буковини були місцем дислокації російських військ її мешканці потерпали від масових реквізицій, а нерідко і відкритого грабунку з боку військових. Відсутність належного медичного обслуговування, антисанітарні умови, в яких проживали жителі краю, сприяли швидкому поширенню інфекційних захворювань (сипний і черевний тиф, дизентерія, віспа, холера) та викликали високу смертність серед мирного населення.

3.3. Національно-релігійна та культурно-освітня політика окупаційної влади

Серед вкрай важливих питань є проблема формування та функціонування в період окупації Східної Галичини та Північної Буковини національно-релігійної та культурно-освітньої політики. Напередодні війни відповідно до перепису 1910 р. національний склад населення Галичини був таким: 46 % становили поляки, 42 % – українці, 11 % – євреї та 1 % – німці. У Східній Галичині більшість склали українці (62 %), а також поляки (25 %) та євреї (12 %) [61, с. 654].

Буковина за національним складом була більш строкатою за Галичину, однак реальне співвідношення визначити важко через значні маніпуляції під час проведення переписів – змінювалися прізвища, інколи навіть назви сіл. У 1910 р. 38,1 % населення Північної Буковини становили українці; молдовани

та румуни – 34,2 %; євреї – 12,8 %; німці – 9 %; поляки, угорці, вірмени та чехи – 5,9 % [103, с. 229].

У ставленні до українців Г. Бобринський виклав свою програму так: «Східна Галичина і Лемківщина – давня невіддільна частина однієї великої Росії, на тих землях місцеве населення завжди було руське, тому їх устрій повинен бути оснований на руських началах. Я буду тут заводити російську мову, закон і порядки» [8, с. 27]. Які були оті «руські начала», неважко здогадатися. Було запроваджено жорстку військову цензуру. Зокрема, заборонялося вміщувати відомості про воєнні операції, роботу російської влади, друкування та розповсюдження плакатів, оголошень, малюнків без дозволу місцевої поліції. Випуск друкованої продукції мусів бути тільки з зазначенням прізвища власника закладу. Влаштування концертів, лекцій, постановка на публічних сценах п'єс дозволялися тільки з санкції адміністрації, а демонстрування кінофільмів – тільки після попереднього перегляду. Заборонялися продаж і видача з бібліотек книг російською і українською мовами, виданих поза межами Російської імперії. Така заборона стосувалася насамперед солдатів-українців російської армії, які читали українські книжки [114, с. 390].

Штаб генерал-губернатора Галичини дав указівку воєнній цензурі в окупованих областях приймати і передавати кореспонденцію від приватних осіб на поштово-телеграфних відділеннях тільки російською, польською, чеською, румунською, французькою, англійською або німецькою мовами. Кореспонденція, надіслана іншими мовами або наріччями, знищувалася. «Кінець українству!» – таким було гасло російської адміністрації. Вона закрила всі українські товариства, заклади, школи, заборонила українську мову, літературу, видавництва, вівіски. 6 вересня 1914 р. було закрито товариство «Просвіта». Наказом генерал-губернатора з 18 вересня 1914 р. перестали виходити українські періодичні видання. 22 вересня замкнули книгарню Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) [114, с. 390-391]. Поряд з іншими українськими товариствами були заборонені «січі», яких на

початок війни у Галичині налічувалося 813, а на Буковині – 113 [58, с. 40]. По селах російські солдати нищили майно січовиків, а їхні відзнаки – хоругви, ленти (стрічки), топірці відправляли до Росії як трофеї, що мали засвідчити про перемогу над «мазепинським рухом». Незважаючи на переслідування російської влади, в окремих селах Галичини, зокрема у Снятинському та Коломийському повітах, Кіцманському і Вашковецькому, на Буковині були спроби відновити роботи «січей». Для дискредитації «Січі» російська пропаганда поширювала чутки, що «січовики збираються вирізати всіх прибічників Росії» [58, с. 40-41].

З окупацією краю було розпочато «інвентаризацію» (фактично – справжній грабунок) банків, музеїв, книгарень. У Львові особливо постраждали Наукове товариство ім. Шевченка. Забрали архів митрополита А. Шептицького з Національного музею. Після ревізії «Академічний дім» у Львові перетворили на казарму для російських вояків [111].

Загальний курс російської політики в Галичині визначався не тільки повним її «злиттям» із російськими губерніями, а й об'єднанням населення краю з населенням Росії на релігійному ґрунті. Для цього Святійший синод розробив план устрою церковних справ у Галичині, згідно з яким митрополиту кафедру у Львові тимчасово заступав архієпископ, доки Константинопольський патріарх не затвердить нового митрополита чи не передасть синодові своїх прав щодо вищого духовного управління краю. У Львові мала бути заснована православна духовна академія, а в Галичі та Ярославі – єпископські кафедри. Вище управління буковинською єпархією покладалося на архієпископа кишинівського і бессарабського Платона, який відрядив до Чернівців свого вікарія, єпископа Акерманського Гавриїла [121, с. 32].

Греко-католицька церква, згідно з планами російського уряду, повинна бути ліквідована, а її вірні – наведені в православ'я. Правда, офіційно така програма не висловлювалася. Навпаки, Г. Бобринський наголошував на повній повазі та толеранції до всіх конфесій і релігій, обіцяв строго цього

дотримуватись і «не допускати спроб до порушення віротерпимості шляхом насильницького навернення до православ'я». Але такі обіцянки відповідали хіба що намірам самого Г.Бобринського, який стверджував, що «він особисто не співчуває насильству в царині релігійних переконань» [114, с. 392]. Фактична політика насильства в цій сфері почала проводитися з перших днів російської окупації.

Генерал-губернатор Галичини згодом зазначав, що «в деяких колах російського суспільства і духовенства в імперії панувало переконання, що злиття греко-католицького галицького населення з загальною масою російського народу повинно передусім відбутися на ґрунті навернення до православ'я, тому навіть у період окупації краю ці кола вважали за потрібне вести діяльну пропаганду православ'я, опираючись на підтримку і розпорядження російських властей» [8, с. 33].

Такий зручний пропагандистський захід передбачав призначення на парафії в Галичині православних священиків за клопотанням хоч би невеликої групи вірян. Такого погляду дотримувався архієпископ Євлогій, якому Святіший синод доручив загальне керівництво православною церквою в Галичині. Однак такого погляду щодо переходу греко-католиків у православ'я не поділяв Г. Бобринський. Між ним та Євлогієм утворився певний антагонізм на ґрунті необмеженого прагнення останнього проводити в краю політику войовничого православ'я. Бурхлива діяльність архієпископа Євлогія змусила воєнного генерал-губернатора видати розпорядження про врегулювання церковних відносин у Галичині. Згідно зі вказівками Г. Бобринського, православні священики скеровувалися до греко-католицьких сіл лише тоді, коли того бажало 75% парафіян. Загалом, за 9 місяців російської окупації Східної Галичини з дозволу воєнного генерал-губернатора Г.Бобринського було призначено на парафії 86 православних священиків, із них 35 – за клопотанням парафіян і 51 – за рекомендації архієпископа Євлогія. 75 осіб дістали призначення у Львівській і 11 – у Тернопільській і Перемиській губерніях. За даними канцелярії архієпископа

Євлогія, на 4 квітня 1915 р. на парафіях Східної Галичини перебувало 113 православних священиків [114, с. 392-393].

У цьому контексті слід виокремити арешт і заслання митрополита А. Шептицького з метою дезорганізувати греко-католицьку церкву, а його духовенство зробити більш піддатливим для переходу в православ'я. Він був основним об'єктом доносів галицьких москвофілів. За його діяльністю стежило міністерство внутрішніх справ Росії, а для російського уряду він був «небезпечним політичним агітатором», «найголовнішим і найвидатнішим керівником «мазепинського» руху не тільки в Галичині, а й у російській Україні». А.Шептицького було заарештовано 19 вересня 1914 р. і вивезено до Росії. У Росії А.Шептицький перебував до весни 1917 р. Повернувся митрополит до Львова 10 вересня 1917 р. Його приїзд перетворився на справжню національно-патріотичну маніфестацію. Крім митрополита, росіяни вивезли ще 80 осіб греко-католицького духовенства [17, с. 580].

Ставлення російських окупаційних властей до поляків у Галичині впливало із загальнодержавної політики щодо польського питання. Суть його полягала в тому, що до складу майбутньої Польської держави повинні були ввійти губернії Варшавського генерал-губернаторства і польські землі, які відійдуть до Росії після перемог над Австро-Угорщиною. Восени 1914 р. російська політика в Галичині, по суті, поділялася на дві частини: дій у Західній Галичині під кутом зору її входження до складу майбутньої Польщі й у Східній Галичині як території, що приєднуватиметься до Російської імперії. Тому російська окупаційна влада вкрай обережно поставилася до земельної власності польських поміщиків у Східній Галичині, включаючи й тих, які відкрито виступали проти Росії (через міжнародні організації вони домоглися збереження за ними права на земельну власність у районах, зайнятих російськими військами). У зв'язку з цим Г. Бобринський заявив, що небажано «завдавати без потреби матеріальних збитків майбутнім підданам імперії» [44].

Якщо політична влада та земля перебували в руках поляків, румунів і німців, то підприємництво та торгівля – в руках євреїв. Чисельність єврейського населення зростала через високий рівень народжуваності та втечі від погромів із західних губерній Російської імперії [39]. Станом на 1910 р. 77% євреїв працювали в сфері торгівлі, промисловості, а також займалися ремеслами. Відповідно до цього за чисельністю вони становили 40–45 % від населення міст і були посередниками між містом та селом [61, с. 654]. Проте більшість євреїв Галичини та Буковини жили в умовах страшної бідності та розглядалися, як головне втілення цивілізаційної відсталості в імперії, хоча на початку війни єврейські громади Австро-Угорської та Російської імперій активно підтримували патріотичні гасла своїх урядів. У Росії на шпальтах єврейської преси з'являлися статті войовничого та патріотичного характеру, а в синагогах проводилися богослужіння про перемогу російській армії. Почали друкуватися єврейські російськомовні журнали «Євреї на війне» та «Война и євреї», що обстоювали виключно патріотичні позиції. Намагаючись продемонструвати лояльність російських євреїв до влади та піднести бойовий дух, ці видання друкували матеріали про подвиги та героїзм євреїв на фронтах війн [72, с. 67].

Незважаючи на політичну лояльність євреїв та враховуючи віросповідання і традиції, їх розглядали як потенційно нелояльних до Російської імперії, тому постійно утискали. У свою чергу, єврейська еліта імперії Габсбургів підтримувала австро-угорську владу здебільшого тому, що ворогом Австро-Угорщини була «антисемітська Росія», а також через те, що активна проавстрійська позиція у війні обіцяла єврейській громаді повне й остаточне визнання в «дуалістичній» монархії. Війна з Росією сприймалася як боротьба цивілізованої країни з «азійським деспотизмом». На це вказував текст відозви Єврейської національної партії Буковини, поширений восени 1914 р.: «Ми, австрійські євреї, що користуємося під скіпетром великодушного і справедливого цісаря усіма громадянськими політичними

правами та свободою, натхненно вирушаємо на війну з метою боронити нашу дорогу вітчизну... У цій боротьбі й ми, євреї, боремося за плоди тисячолітньої культурної праці, в якій наші батьки на Заході та Півдні Європи брали активну участь, і ми, євреї, боремося з азійським деспотизмом, поневоленням народів...» [10, с. 288].

Одразу ж після вступу російської армії на територію Галичини та Буковини єврейське населення зазнало значних репресій, хоч об'єктивних причин для цього не було. Начальники повітів у звітах до військового генерал-губернатора окупованих областей Австро-Угорщини графа Г. Бобринського, зазначали, що єврейське населення, хоч і не можна вважати таким, що співчуває та симпатизує Росії, поводить себе коректно без жодної ворожості. Проте також наголошували на симпатії до імперії Габсбургів та прихованому ворожому ставленні. Втім, це не стало на заваді російській владі, яка продовжувала звинувачувати євреїв у шпигунстві на користь Австрії та спекуляціях продуктами першої необхідності, а саме скуповуванні міді та хліба [39].

Прихід російських військ супроводжувався численними погромами і пограбуваннями, вбивствами та знущанням над цивільним єврейським населенням. Війна спричинила підвищення цін та зниження рівня життя. Оскільки торговцями були переважно євреї, їх було звинувачено у штучному завищенні цін та спекуляціях. Зі спогадів С. Анського (псевдонім, справжнє ім'я та прізвище Шлойме Зайнвіл Аронович Раппопорт) відомо, що: «Пограбуванням було піддано всі міста після захоплення їх росіянами. Козаки грабували все (...), але більше всього крамниці, фактично, головним чином постраждали саме євреї» [10, с. 289]. Сплюндровано, пограбовано та знищено сотні синагог і єврейських молитовних домів. Десятки тисяч галицьких євреїв рятувалися від російських військ втечею в центральні та західні регіони Австро-Угорщини.

Російська армія захопила Львів без бою, а 3 вересня 1914 р. градоначальником щойно захопленого міста призначили колишнього

волинського віце-губернатора, полковника С. Шереметьєва, який обіцяв не влаштовувати репресій проти євреїв за умови, якщо вони будуть поводитися «відповідно». На зустрічі з єврейськими представниками Ф. Шляйхером, Я. Діаманом, Г. Рабнером, рабином Л. Брауде та професором Б. Гауснером С. Шереметьєв заявляв, що не створюватиме різниці між християнами та євреями, зберігатиме справедливість і цінуватиме їхні права. Проте від них він вимагав не переховувати солдат-євреїв, видавати владі кожного втікача, не допускати пошкодження телефонного обладнання на своїх ділянках, не збиратися на вулицях і не вступати в діалог із солдатами, не поширювати чуток і фальшивих відомостей. За недотримання цих вимог С. Шереметьєв погрожував покараннями згідно із законами воєнного часу, які були оголошені в синагогах [114, с. 383]. 18 вересня 1914 р. очільником Львова замість С. Шереметьєва призначено генерал-майора Ейхе, від середини жовтня його замінив полковник О. Скалон, поліцмейстер у Мінську. 27 вересня в єврейському районі міста вчинено перший масштабний погром, який назвали «кривавою неділею» [110, с. 9].

Ярослав Левицький, український греко-католицький священник, так описував події, свідком яких став: «Важливішою подією з перших днів російської інвазії був погром євреїв. Се було в неділю пополудні. Коло третьої години почув я зі сторони ринку сильну стрілянину з крісів. Чим далі стрілянина змагалась. Віддавало цілі сальви. Так тривало доброї півгодини. Згодом почувись стріли також з інших сторін Львова. Ми були певні, що у Львові з'явилися австрійські патрулі. Моє помешкання виходило вікнами на касарняний город. Виглянувши через вікно, побачив я на вулиці повно солдатів, приготованих до стрілу. З вулиці Театинської (тепер вул. М. Кривоноса – примітка автора) бігли поодинокі уружені солдати в сторону ринку. Я відчинив вікно, щоби поспитатись солдатів, що сталось. Та лише вихилив голову, як накинувся на мене один солдат з криком: «Зачиняти вікно, бо стріляємо» [22, с. 266].

Єврейські погроми та переслідування відбувались і в інших населених пунктах Галичини та Буковини. Зайнявши містечко Устя Борщівського повіту, російські військові прогнали все єврейське населення, а їхні будинки знищили з фундаментом. Зруйнували навіть підвали в пошуках грошей і коштовностей. Зберігся лише дім кредитної кооперативи «Руський Народний Дім», у котрому розташовувалася офіцерська їдальня, а також греко-католицька парафіяльна забудова – будинок учителя С. Гаймановича та єврея Розенштока, де знаходилася кухня. У Коломиї на євреїв було накладено своєрідну контрибуцію за «неправдиві дані» про свою власність. Переслідування відбувалися в Чернівцях, Станіславі, Самборі та інших містах [118, с. 115].

Рядовий російської армії О. Пірейко, перебуваючи в Галичині, у спогадах наголошував на жорстокому поводженні російських військових із єврейським населенням, яке часто без причин звинувачували у шпигунстві. Наприклад, «полковник Барановський, начальник гарнізону, все зло бачив тільки в євреях. Для нього було цілком достатньо для побиття та ув'язнення, коли російські солдати-мародери приводили до нього типового єврея з пейсами і казали що це – шпигун». У травні полковник Барановський «віддав наказ озброїти 57-му етапну роту палицями і холодною зброєю та відправив громити євреїв у місті» [10]. Натомість у телеграмі губернатору Галичини від 28 грудня 1914 р. начальник штабу Верховного головнокомандувача, генерал від інфантерії М. Янушкевич підкреслював: «репресії дисциплінують єврейське населення, змушуючи його відчувати твердість російської влади... Відповідні заходи викличуть бажане масове виселення євреїв за кордон» [13].

Особливо посилювалися антисемітські настрої після поразок на фронті, а також унаслідок політичної пропаганди. Традиційно євреїв звинувачували у «шпигунстві на користь Австрії і Німеччини» та «революційному підриві дисципліни в армії». Антисемітська агітація посилювалася в пресі, цензурою заборонявся друк повідомлень про героїзм євреїв на фронтах. Щойно

ситуація на фронті стабілізувалась – кількість погромів різко зменшилася [39].

13 лютого 1915 р. військовий генерал-губернатор граф Г. Бобринський видав спеціальну обов'язкову постанову щодо обмеження руху євреїв на території Галичини та Буковини. У преамбулі вказувалося, що на основі наказу Головнокомандувача армії Південно-Західного фронту, генерала від артилерії М. Іванова у зв'язку з посиленням шпигунства з боку євреїв необхідно встановити низку заборон та обмежень у пересуванні: заборонити в'їзд до Галичини особам єврейської національності та переїзд із одного повіту до іншого. Винних у порушенні цієї постанови притягнути до накладання штрафу в сумі трьох тисяч рублів або утримання у в'язниці до трьох місяців. В інструкції від 14 лютого 1915 р., розісланій генерал-губернаторством у повіти, лунали заклики до органів влади на місцях: «З особливою увагою стежити за діяльністю євреїв і за найменших підстав застосовувати проти них репресії..., щоб місцеве християнське населення могло відчутися звільненим від терору, який поширюють євреї» [39]. Загалом лише у Кіцманському повіті Буковини за період з 27 листопада 1914 року по 21 листопада 1915 року пограбовано 13 маєтків поміщиків, 3 заводи, спалено кілька сотень хат та господарських будівель, переважно єврейських, розстріляно 13 осіб (серед яких 12 євреїв), депортовано 446 осіб (з них 331 євреї) [36].

Черговим складним питанням, яке постало перед російською адміністрацією у Східній Галичині і Буковині, була проблема єврейського землеволодіння. Секретар фракції націоналістів, депутат IV Державної думи Д. Чіхачов розробив власну програму діяльності адміністрації на окупованих територіях, яка передбачала задля «умиротворення» краю, підняття благоустрою корінного «російського» населення й об'єднання його з Російською імперією ліквідувати місцеве єврейське землеволодіння. Користуючись становищем, коли частина євреїв-землевласників втекла з австрійською армією і покинула свої володіння, слід «невідкладно

конфіскувати якнайбільше єврейських маєтків, а євреїв – орендаторів і управляючих з їхніми сім'ями вислати з орендованих і керованих ними маєтків» [72, с. 69].

Вице-директор дипломатичної канцелярії Ставки верховного головнокомандувача М. Базілів записці до Великого князя Миколи Миколайовича пропонував розпочати негайну ліквідацію великого єврейського землеволодіння. Оскільки євреї володіли 35 % поміщицької власності, а 3/4 цієї землі фактично знаходилися в їхніх руках унаслідок розвитку «посесорства», всю цю землю необхідно було передати в кредит селянам, щоб у такий спосіб підірвати єврейське засилля. Г. Бобринський, виступаючи 25 січня 1915 р. перед спеціально привезеними до Чернівців селянами, обіцяв наділити їх землею за рахунок маєтків євреїв-утікачів [114, с. 395]. Проте вже в квітні 1915 р. генерал-губернатор Г. Бобринський визнав лояльність єврейського населення. Він зазначав, що галицьким євреям, які користуються в краю повною рівноправністю, важко відмовлятися від деякої внутрішньої ворожості до російської влади, але їхня поведінка в межах генерал-губернаторства не має жодного ворожого характеру. Він також висловив думку, що галицькі євреї згодом стануть інструментом русифікації краю. Це припущення найбільше підтверджувалося у Львові, Чернівцях, Станіславові та інших містах, де єврейські купці, незважаючи на неприязнь до Росії, дуже швидко і ревно почали використовувати російську мову в торговельній сфері [118, с. 115].

В Міністерстві закордонних справ Російської імперії також розуміли, що основним принципом управління завойованими територіями до закінчення війни повинно бути не «сліпе» переслідування політичних цілей, а створення умов, які б полегшували виконання військових завдань – зміцнення і стабілізація тилу. При цьому підкреслювалося, що лишається коло питань, які вже під час війни вимагають політичної оцінки й рішень на загальнодержавному рівні, а саме єврейське та українське. Зазначалося, що «ніякі послаблення» в боротьбі з проявами українофільства неприпустимі.

Щодо євреїв запропоновано зміну тактики. Влада відмовилася від примусових заходів, оскільки практика виселення євреїв із прифронтових територій у 1915 році не дала очікуваних результатів. Тому планувалося введення заборони на повернення біженців із австрійських територій і, відповідно, припинення інфільтрацій євреїв до Східної Галичини.

Встановлений у другій половині 1916 р. в Галичині та Буковині російський окупаційний режим Воєнного генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, був більш розсудливим і поміркованим за попередній режим зразка 1914–1915 років. У його основу покладено пункти про першочергове лобювання інтересів і задоволення потреб діючої армії та уникання будь-яких дій, що могли б розпалити політичні та будь-які інші конфлікти серед населення [10].

Перша світова війна завдала значних втрат і протестантам. Російська влада сприймала протестантське населення «п'ятою колоною», незважаючи на їхню політичну байдужість. Громади лютеран і кальвіністів підпорядковувалися одній із регіональних структур Євангелістської Церкви аугсбурзького і гельвецького віровизнання – Галицько-Буковинській суперінтендантурі (єпископату) з осередком у Львові (1804–1870 рр.), Гельсендорфі (Загірному на Львівщині) (1886–1896 рр.) і Бельсько-Бялій (1871–1885 і 1897–1918 рр.). Напередодні та в часи Першої світової війни спільноту очолював австрійський релігійний діяч і теолог Герман Георг Фріче, пастор у Вінер-Нойштадті (Нижня Австрія) і Бельсько-Бялій. У 1913 році лютеранська частина нараховувала 29 парафій, 50 церковних філій і 16 місійних станцій із загальною кількістю 52540 прочан. Кальвіністи, у свою чергу, мали 4 парафії, 8 філій, 1 станцію і 4679 вірян [72, с. 69].

Окрім громад лютеранів і кальвіністів, до 1914 року на теренах Галичини зароджується баптизм – значною мірою під впливом проповідників із Угорщини, Польщі, Румунії і Волині, де вже в середині XIX ст. створено перші громади. Головним чинником баптистської євангелізації Галичини був Німецький баптистський союз, заснований у 1849 році та очолюваний

пастором Йоганом Герхардом Онкеном. Своїм пріоритетним завданням союз декларував поширення баптизму в Центральній та Східній Європі [91, с. 263]. Початок його поширення пов'язаний із діяльністю німецьких та польських баптистів. Ще у 80-х рр. XIX ст. шорник Микола Войтюк зібрав першу молитовну групу баптистів у Коломиї, а на початку XX ст. було сформовано колонію, заселену німцями-баптистами у Вальддорфі Городоцького повіту на Львівщині. Згодом баптистські громади існували в багатьох галицьких містах, серед яких – Львів, Рава-Руська, Сколе, Жовква, Перемишль, Добромиль. Під час Першої світової війни колоністи розпорошуються по всій Галичині, осідаючи у Вишинцях, Міхаликах, Майдані, Юленівці, Забір'ї, Гійчому, Вільоку, Камінці, Салашах [91, с. 263-264].

Окрім представників православних служителів культу, на російському боці у війні брали безпосередню участь і протестантські віряни та їхні керівники. Громади надавали матеріальну й моральну допомогу російській армії. Разом з євангельськими християнами вони заснували фонд «Милосердний самарянин», який збирав кошти для організації лазаретів та догляду за пораненими, розповсюджував духовну літературу на фронтах. Баптисти працювали санітарами та військовими будівельниками, деякі з них воювали. Незважаючи на це, протестанти зазнавали систематичних арештів, декого примусово висилали до Росії, Південного Кавказу, Сибіру [91, с. 298].

Ситуація погіршувалася тим, що взаємовідносини протестантських вірян і Російської імперії ще в кінці XIX століття були досить непростими. Джерелом напруги була, головним чином, держава через її православно-монархічну природу й невизначеність релігійного законодавства.

Діячі Православної Церкви, скориставшись переважанням у суспільстві шовіністичних настроїв, спричинених військовим станом, розглядали баптистів, адвентистів, євангельських християн як німецьких агентів та зрадників. Під час дезінформування населення та звинувачення баптистів в антидержавній діяльності чималу роль відіграло сільське духовенство, яке,

конкуруючи із поширенням релігійного вчення баптистів і усвідомлюючи свою відповідальність за парафію, прагнуло використати цей момент задля провокування репресій щодо протестантів; це потенційно зменшило б ступінь їхнього релігійного впливу на населення. Внаслідок цього відбулося масове закриття громад у прифронтовій смузі, яке супроводжувалося конфіскацією молитовних будинків і засланням їхніх очільників.

Зауважимо, що навіть участь у відкритті лазаретів для поранених пояснювалася бажанням протестантів вести антиправославну агітацію серед постраждалих. Невдовзі владою висунуто вимогу не допускати баптистів або євангельських християн до лазаретів, навіть якщо вони були відкриті самими прочанами [91, с. 198].

Російська окупаційна влада вважала галицьких протестантів та, зрештою, й німців з інших територій Австро-Угорської та Російської імперій етнічними, тому підозрювала їх у потенційному шпигунстві та диверсіях. Незважаючи на звернення керівництва Галицько-Буковинської суперінтендантури до російської військової адміністрації і навіть до Верховного головнокомандувача царя Миколи II, вже з кінця 1914 р. розпочалася депортація місцевих протестантів у Росію (переважно до Сибіру). Спочатку виселенню підлягали всі чоловіки 18–70 років, згодом – їхні родини з дітьми, на збори яких відводилося три доби, потім – лише одна. За спротив передбачались арешт і конфіскація майна. Окрім цього, окупаційна адміністрація видала наказ про заборону православним і католицьким солдатам відвідувати протестантські збори. В 1915 році після успішної для Німеччини та Австро-Угорщини Горлицької операції російська влада розпочала відкриту боротьбу з протестантами [13].

15 вересня 1915 року російські козаки увірвалися до колонії Багінсберг (Коломия), спалили молитовні та будинки мешканців (із 110 вціліло лише 17), а також культурно-освітній осередок «Німецький дім». Попри це суперінтендантурі вдалося зберегти свої найбільші міські громади, зокрема у Львові на початку 1921 р. залишилося 2670 лютеран [5, с. 411].

За діяльністю протестантів встановлено ретельний нагляд. Наказано піддавати суворим покаранням за межами військового розташування тих, кого буде викрито в антиурядовій діяльності або пропаганді шкідливої віри. Особливо наголошувалася необхідність покарання протестантів саме за межами фронту, що було викликано небажанням військового керівництва афішувати та надавати розголосу справам, пов'язаним із поширенням антивоєнних поглядів. Адміністрація не хотіла давати привід для уникнення військової служби солдатам православного віросповідання. Це пояснювалося «м'якими» покараннями за відмову брати зброю до рук та фактами заслання у тил і прифронтові зони. Після звичайних дисциплінарних покарань у своїх частинах, протестантів найчастіше спрямовували на обозну та санітарну службу. Лише невелика частина утримувалася в арештантських батальйонах і в'язницях.

Переслідування німців Галичини тривало до останніх днів російської окупації тільки через те, що вони були німцями, а Росія воювала проти Німеччини. У великих містах арештовували інтелігенцію, у провінції – селян-німців. Із одного Городоцького повіту Львівської губернії за підозрою в шпигунстві у травні 1915 р. вивезли 68 родин німецьких колоністів. У 1915 році начальник Волинського жандармського управління наказав звернути особливу увагу та вжити відповідних заходів задля припинення здійснення баптистами пропаганди серед військових, що стало однією із причин введення заборони молитовних зібрань у 1917 р. До зборів не допускалися офіцери, військові лікарі, чиновники, а також усі, хто був задіяний у системі оборони, навіть якщо вони були членами протестантських громад.

Наприклад, на початку 1917 року начальник 21-ї армійської запасної бригади, частини якої розташовувалися в Тернополі, Микулинцях і Підволочиську, звернувся до Тернопільського Губернатора з проханням повідомити, чи проводяться в районі дислокації частин його бригади збори протестантів. Якщо стане відомо, що такі збори проводяться таємно, то слід видати розпорядження для поліції, яка повинна проводити арешти та

складати іменні списки присутніх. Згодом ці списки із вказаними частинами надсилалися безпосередньо начальнику бригади.

Дискримінація та утиски євреїв і протестантів припинилися лише після перемоги Лютневої революції 1917 р. з приходом до влади Тимчасового уряду у Росії. Починаючи з березня 1917 р., почали звільняти частину засуджених, до числа яких потрапляли й ув'язнені за релігійні переконання.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що євреї та німці-протестанти розглядалися в якості внутрішніх ворогів Російської імперії. Такий стан речей спостерігався ще перед активним розгортанням військових дій під час Першої світової війни: ці групи населення зазнавали релігійних та економічних утисків з боку окупаційної влади. Надалі насилля набуло системного характеру. Російська влада звинувачувала єврейське та німецьке населення в шпигунстві на користь Австро-Угорщини й Німеччини та прагненні дестабілізувати військову, політичну та соціально-економічну ситуацію в окупованих регіонах. Через здійснення репресій і привласнення майна євреїв та німців адміністрація намагалася здобути лояльність місцевого населення.

Зважаючи на відсутність офіційної української школи та низький загальний рівень грамотності населення в Російській імперії, саме Східна Галичина та Північна Буковина стали центром розвитку українського національного руху. Внаслідок чого, головним завданням російського уряду було знищення українського осередку, так званого «мазепинства», в якому він бачив загрозу можливого відокремлення українських земель від Росії.

18 вересня 1914 р. у Львів прибув воєнний генерал-губернатор Г. Бобринський, завдання якого в сфері освіти полягало у проведенні низки заходів щодо вже існуючих державних і приватних навчальних закладів та створенні при генерал-губернаторові спеціального органу для управління народною освітою [73, с. 12]. Вже 19 вересня 1914 р. Г. Бобринський видав обов'язкову постанову «Про заборону функціонування різного роду клубів, спілок та товариств та про тимчасове закриття існуючих у Галичині

навчальних закладів, інтернатів та курсів, за винятком навчальних майстерень» [8, с. 9]. Постанова носила обов'язковий характер і за її порушення загрожував арешт на 3 місяці або штраф у 3000 рублів [43, с. 101].

Представником уряду при канцелярії генерал-губернатора та ініціатором реформ у сфері освіти на окупованих територіях став член Державної Думи Д. Чихачов, що на початку вересня 1914 р. подав на ім'я Г. Бобринського записку «За навчальною справою у Східній Галичині та Буковині» [8, с. 43], у якій ставив за мету російської влади створення у найближчі роки виключно російської школи всіх рівнів.

Практичні заходи щодо реалізації ідей Г. Бобринського з контролю за навчальними закладами покладено на створену наказом верховного головнокомандувача від 25 листопада 1914 р. дирекцію народних училищ, директором якої призначено Б. Плєско́го. В умовах воєнного часу дирекція стала, по суті, виконавчим органом військового генерал-губернаторства у сфері народної освіти, першочергове завдання якого полягало у розробці нового проєкту організації навчання, створенні мережі навчальних інспекцій та організації курсів російської мови для вчителів [73, с. 13].

На практиці найважчим виявилось питання забезпечення російськомовними кадрами, без яких просування будь-якої реформи гальмувалося. Дотримуючись політики тотальної русифікації, російська влада змушена вдатися до набору необхідних працівників на території Російської імперії [40, с. 52]. Понад 300 заяв осіб, які претендували на посади учителів розглянула спеціальна комісія при дирекції Київського навчального округу у 1914–1915 рр. «Відбираючи» спеціалістів, особливу увагу дирекція приділяла не стільки їх професіоналізму, як благонадійності та особистим зв'язкам. Такий ажіотаж можна пояснити фінансовою вигодою, оскільки, за документами, вчителів відправляли у відрядження з повним державним утриманням та збереженням основних місць роботи [73, с. 14].

До березня 1915 р. проєкт реформи початкової та середньої освіти був практично готовий. Російська окупаційна адміністрація розраховувала упродовж 5 років відкрити на захоплених територіях 9 тисяч народних шкіл, щорічно відкриваючи 1800. Одночасно з цим, для підготовки необхідної кількості педагогічних кадрів, передбачалося відкрити 70 вищих народних училищ, 25 чоловічих та 25 жіночих гімназій, 10 вчительських семінарів та щонайменше 2 вчительські інститути [43, с. 103].

За час першої російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини відкрито кілька так званих, «повністю російськомовних» зразкових початкових шкіл. Особливо активно розгорнулася подібна діяльність в Тернопільській губернії – у селах Великі Бірки, Ігровиці, Великому Глибочку. 25 січня 1915 р. відкрито першу російську школу в селі Запитів Львівського повіту. Урочисте відкриття відвідали граф О. Бобринський, член Державної Думи Д. Чихачов та відомий москвофіл В. Дудикевич [41, с. 154].

Попри зменшення фінансування, впродовж вересня 1914 – травня 1915 рр. російська окупаційна влада за підтримки місцевих москвофілів зуміла відкрити 10 російськомовних початкових шкіл. Значно більших успіхів досягло православне духовенство. Якому на березень 1915 р. вдалося відкрити 33 церковнопарафіяльні школи, які Волинська єпархія посилено забезпечувала іконами, портретами царя та навчальними посібниками [74, с. 145]. З перших днів війни вища церковна влада заявляла про необхідність розвитку шкільництва, як невід’ємної складової русифікації та ставила собі за мету відкрити у кожній православній парафії церковну школу. Перші такі школи відкрито вже у жовтні 1914 р., нагляд за якими архієпископ Євлогій поручив єпархіальній шкільній раді [43, с. 105].

Таким чином, дії російської окупаційної адміністрації у сфері освіти фактично спричинили руйнацію всіх рівнів розгалуженої мережі навчальних закладів, які функціонували в Східній Галичині та Північній Буковині до війни. Подальші кроки щодо реалізації політики у сфері освіти були зірвані успішним наступом австро-угорських та німецьких військ у травні-червні

1915 р., що спричинив поспішний відступ російської армії із території Східної Галичини та Північної Буковини.

Після поразки російської армії у травні-червні 1915 р. практично вся територія Західної України повернулася під владу Австро-Угорщини, а генерал-губернатор з канцелярією перебрався до Києва. Імператорським указом від березня 1916 р. посаду начальника краю було скасовано. Лише після Брусилівського прориву у липні 1916 р. того посаду начальника краю відродили під новою назвою: Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, з центром спочатку у Тернополі, а з жовтня 1916 року – у Чернівцях. У такому статусі воно проіснувало до квітня 1917 року, коли Тимчасовий уряд Росії створив Обласний комісаріат Галичини і Буковини [40, с. 53]. Обласний комісаріат Галичини та Буковини був третьою й хронологічно останньою (після Тимчасового воєнного генерал-губернаторства Галичини і Тимчасового воєнного генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни) адміністративною формою організації управління окупованими у роки Першої світової війни Російською імперією територіями Австро-Угорщини. Вже у перші березневі дні 1917 року було прийнято загальне для всієї колишньої імперії положення про скасування на місцях влади губернаторів та віце-губернаторів, на зміну яким в усі губернії мали бути призначені повноважні комісари Тимчасового уряду.

Підсумовуючи перший етап діяльності цивільної влади на окупованій території, російська окупаційна влада 1 березня 1917 р. стверджувала, що «...в областях Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, всюди в Буковині і Галичині школи відкриваються виключно за рахунок місцевих сільських общин... навіть в більше розорених сільських общинах знаходиться можливість підшукати не тільки приміщення, але й засоби для утримання школи» [16].

Таким чином, діяльність російської окупаційної адміністрації у Галичині та Буковині в 1914–1917 рр. мала виражений антисемітський

характер і була спрямована проти місцевого єврейства та німців-протестантів, а також підданих Росії.

ВИСНОВКИ

Таким чином, обов'язковою складовою ґрунтового вивчення феномену Першої світової війни, що дозволяє скласти комплексне уявлення про цю глобальну подію світової історії, є політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині та Північній Буковині у 1914 – 1917 рр. Вивчення діяльності органів російської влади у регіоні обумовлено необхідністю з'ясування змісту та принципів її побудови, відношенням до головних політичних чинників у краї в роки російської окупації. Питання є складним і з точки зору його висвітлення та оцінок, як в українській, так і в зарубіжній історіографії.

Територія Галичини і Буковини на початку війни відігравала важливе значення у стратегічних планах австрійського командування, що зумовило швидку її окупацію супротивником. Плани обох воєнних блоків стосовно українських земель у Першій світовій війні зводилися, по суті, до їх загарбання та колонізації. Росія, вступивши у війну, під гаслом «звільнення поневоленого слов'янства», щодо України прагнула, перш за все, реалізувати свою довоєнну стратегічну мету – розширити кордони імперії за рахунок Галичини, Буковини і Закарпаття.

Перебіг і характер воєнних дій на території Галичини і Буковини, періодичне встановлення контролю над регіоном у 1914-1915 рр. російськими та австрійськими військами породили таку невідворотну жорстокість війни як репресії щодо населення краю. Буковина стала плацдармом, де австрійці сковували угруповання супротивника. Успіх там давав можливість австрійському командуванню вести активні операції у Галичині. Буковина перестала вважатися самостійним театром і розглядається вже як флангова опора австро-угорської армії на Східному фронті. Близькість даного театру до нейтральної Румунії надавало йому особливого значення.

Масштабні і тривалі бойові дії на території краю призвели до цілковитого занепаду сільського господарства, породивши масовий голод серед населення, інтенсивні міграційні процеси, вимивання сільського населення в міста, їх пролетаризацію та люмпенізацію. Ускладнення продовольчої ситуації у містах Східної Галичини призвело до різкого скорочення споживання містянами товарів першої необхідності.

В умовах військового часу російська окупаційна адміністрація змушена була скеровувати основні зусилля в галузі соціально-економічної політики на ліквідацію руйнівних наслідків військових дій, забезпечення елементарної життєдіяльності населення регіону і уникнення проявів голоду та інших соціальних негараздів.

Даній меті була підпорядкована низка заходів: по-перше, організовано мережу продовольчих повітових комітетів, через які надавалася допомога розореним війною жителям краю; по-друге, створено численну кількість харчових пунктів, де люди безкоштовно могли одержувати їжу; по-третє, встановлювалися тверді ціни на продукти харчування та предмети першої необхідності.

Однак добродійна діяльність окупаційної влади не виходила за межі забезпечення тилу російської армії. У складних умовах війни урядові структури царату не змогли організувати належної системи забезпечення широких верств населення продуктами і товарами повсякденного вжитку. Натуральні повинності, які стягувалися російською окупаційною владою в роки Першої світової війни, лягали важким тягарем на розорене війною місцеве населення Східної Галичини і Буковини та були одним з елементів фінансової політики країни-загарбника. Водночас окупаційній владі було вигідно експлуатувати місцеве населення, адже в умовах війни це дозволяло їй економити значні фінансові ресурси. В цілому, спроби організації економічного життя краю мали досить фрагментарний характер, зводилися до задоволення настійних потреб як військових, так і місцевого населення і яких-небудь реальних прибутків російській казни не принесли.

Влада Російської імперії намагалася поряд із релігійним та мовним питанням використовувати питання освіти задля досягнення своїх політичних цілей. Шкільництво було наріжним каменем, оскільки відповідно до планів російського керівництва, після військової перемоги над Австро-Угорщиною, території Східної Галичини та Північної Буковини мали бути приєднані до Російської імперії і таким чином, мала бути досягнута «історична справедливість». Наявність же офіційної української школи ускладнювала боротьбу із «українським сепаратизмом» в українських губерніях Російської імперії. Однак, використання освіти як чинника для зміцнення своїх позицій на окупованих територіях виявилось невдалим. Необ'єктивна оцінка настроїв місцевого населення та відступ російських військ у червні 1915 р., призвели до краху планів російської влади у сфері русифікації Східної Галичини та Північної Буковини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи / Упорядник В.М. Ботушанський. Чернівці: Технодрук, 2014. 356 с.
2. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: У двох книгах. Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), О.П. Реєнт (відп. ред.), О.Ю. Кирієнко (відп. секр.) та ін.; Ін-т історії України НАН України. Київ: ТОВ Вид-во «КЛІО», 2015. 800 с.
3. Высочайшие манифесты. Воззвания Верховного Главнокомандующего. Донесения от Штаба Верховного Главнокомандующего. Москва: Изд. Д. Я. Маховского, 1915. 588 с.
4. Горлицкая операция: сборник документов мировой империалистической войны на русском фронте (1914-1917 гг.). Москва: Воениздат, 1941. 408 с.
5. Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України. Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.). Документи і матеріали. Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009. 512 с.
6. Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі: IV Гаазька конвенція від 18.10.1907 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_765.
7. О местностях, объявляемых состоящими на военном положении: Закон Российской империи от 18 июня 1892 г. №8757. Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. Т. XII. Санкт-Петербург, 1895. С. 479–483.
8. Отчет временного военного генерал-губернатора Галиции по управлению краем за время с 1-го сентября 1914 г. по 1-е июля 1915 г. Киев: Б.и., 1916. 109 с.

9. Отчет представителя Министерства торговли и промышленности о нефтяной промышленности Галиции и казенном заводе в Дрогобыче. Киев, 1915. С. 5–7.
10. Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень / Упор. В. Шевченко; [ред. кол. В.А. Смолій (голова), О.П. Реєнт (відповідальний редактор) та ін.]. Київ: «Видавництво «Кліо», 2015. 800 с.
11. Приказ войскам Временного военного генерал-губернаторства Галиции № 107 от 20 ноября 1914 г. (по интендантскому управлению) // Приказы войскам Временного генерал-губернаторства Галиции. Львов, 1915. С. 67.
12. Приказ Главного Начальника Снабжения Армий Юго-Западного фронта №240 от 11 марта 1915 года. // Приказы Главного Начальника Снабжения Армий Юго-Западного фронта. Люблин, 1915. С. 7–11.
13. Розпорядження, накази, обіжники військового міністра, військового генерал-губернатора Галичини, начальника військових повідомлень армій Південно-Західного фронту та інше. 1914-1915 рр. URL:
14. Світова війна у поштових листівках (з колекції Івана Снігура). Чернівці: Зелена Буковина, 2008. 135 с.

Мемуарна література

15. Брусилов А.А. Мои воспоминания. Москва: Воениздат, 1983. 256 с.
16. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). Мюнхен, 1969. 543 с.
17. Кочубей Н. Дещо з минулого (зі споминів про московську окупацію Галичини) // Дзвони. 1935. Ч.12. С.577-583.
18. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 рр. Львів, 1930. 428 с.
19. Лотоцький О. Сторінки минулого. Б.м.: В-ння Української православної церкви в США, 1966. Ч.3. 396 с.

20. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. В 2-х томах. Москва: Госиздат, 1924. Т.1. 315 с.
21. Макух І. На народній службі: Спогади. Київ: Основні цінності, 2001. 572 с.
22. Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. за свідченнями сучасників / упорядн. В. Семенів. Львів : Апріорі, 2020. 528 с.
23. Рид Д. Вдоль фронта. Москва: Земля и фабрика, 1928. 324 с.
24. Чернівецькі хроніки з Першої світової очима священників // URL: risu.org.ua/ua/index/exclusive/events_people/64329/

Періодична преса

25. Брак роботи до худоби // Буковина. 1915. 13 березня. С. 3.
26. Визволення Буковини // Буковина. 1915. 28 лютого. С. 1.
27. Воєнні події на Буковині // Народний голос. 1915. 29 травня. С. 3-4.
28. Державне запровіянтованя буковинського населення перед другим приходом москалів // Буковина. 1915. 20 лютого. С. 2.
29. До українського народу на Буковині // Народний голос. 1915. 8 травня. С. 1-2.
30. Друга московська навала на Буковині // Народний голос. 1915. 17 квітня. С. 6.
31. Московська господарка на Буковині // Народний голос. 1915. 19 червня. С. 4-5.
32. Московська дич // Діло. 1914. Ч. 181. 14 серп. С. 6.
33. Оголошення про запис до лав Українських Січових Стрільців // Народний Голос. 1914. 31 липня. С. 1.
34. Російська ласка // Народний голос. 1915. Ч. 25. 2 жовт. С. 3.
35. Російська «Помаранчева книга» // Діло. 1914. Ч. 177. 10 серп. С. 7.
36. Російські гаразди // Народний голос. 1915. Ч. 24. 25 верес. С. 2.
37. Хто накликав на нас москалів // Буковина. 1915. 23 липня. С. 1-2.
38. Честь борцям за вітчизну // Народний голос. 1914. 19 серп. С. 3.

Наукові статті і монографії

39. Адамович С.В. Єврейське питання в політиці російської окупаційної адміністрації в Галичині та Буковині (1914-1917 рр.). URL: <http://hdl.handle.net/123456789/7596>
40. Акатріні В.М. Освіта Буковини у роки Першої світової війни (1914-1918) // Гілея. 2014. Вип. 91. С. 50-54.
41. Баран І.В. Антиукраїнська політика представників Руської православної церкви в Галичині у 1914-1915 роках // Грані. 2014. №4(108). С. 148-156.
42. Баран І. В. Вплив бойових дій на становище міст і сіл Східної Галичини на початку Першої світової війни // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» : «Держава та армія» ; [ред. Л. Дещинський]. Львів : Вид-во НУ «ЛП», 2009. № 652. С. 46–55.
43. Баран І., Мазур О. Нищення російськими властями української мови, школи та освіти в Галичині на початку Першої світової війни. Вісник Національного університету «Львівська політехніка», 2012. № 724 : Держава та армія. С. 99–107.
44. Берест І.Р. Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни. URL: <https://www.google.com/url?0ooLm38>
45. Ботушанський В.М. Буковина у дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну на боці австро-німецького блоку (1914-1916 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. Чернівці: Золоті литаври, 1999. С. 276-285.
46. Ботушанський В. Російські плани інкорпорації Буковини (1914-1916 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету. 2004. Вип. 229-230: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. С. 24-32.
47. Буковина: історичний нарис / Відп. ред. В.М. Ботушанський. Чернівці, 1998. 416 с.

48. Буковина: її минуле і сучасне / (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто Чернівці). [Кол. монографія] В.М. Ботушанський, С.В. Біленкова, О.В. Добржанський та ін. / За заг. Ред. В.М.Ботушанського. Чернівці: Зелена Буковина, 2009. 365 с.
49. Буковина у Першій світовій війні. URL: uk.wikipedia.org/wiki/Буковина_у_Першій_світовій_війні#
50. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна / упор. О. Реєнт; [ред. кол. В.А. Смолій (голова), О.П. Реєнт (відповідальний редактор) та ін.]. Київ: «Видавництво «Кліо», 2013. 784 с.
51. Ветров І. Г. Україна в експансіоністських планах Німеччини під час Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжн. наук. конф. (14–15 травня 1998 р.). Київ, 1998. С. 41–48.
52. Вільшанська О.Л. Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 23. Перша світова війна і Україна (до 100-річчя початку Великої війни). С. 152–162.
53. Волковинський В.М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут Історії України, 2004. Вип. IV. С. 52–69.
54. Гайсенюк В.В. Москвофільство в Галичині та на Буковині в роки Першої світової війни / Дисертація на здобуття наукового ступеня к.і.н. Чернівці, 2015. 240 с.
55. Гакман С. Перша світова війна та процеси національного самовизначення на Буковині // Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій: колективна монографія / Наук. ред. проф. С.С. Троян. Київ: Кондор, 2017. С. 172-197.
56. Глизнер В. Адміністративно-територіальний поділ Галичини і Буковини російською окупаційною владою в 1914-1918 рр. // Схід. 2014. №4. С. 79-83.

57. Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни: монографія. Київ: Парламентське видавництво, 2009. 448 с.
58. Гуйванюк М. Ставлення російської окупаційної влади до січового руху в Галичині і Буковині під час Першої світової війни // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. Чернівці: Рута, 2000. С. 39–42.
59. Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 574 с.
60. Дорохова Л. Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни // Укр. істор. журн. 1978. №8. С. 117–124.
61. Економічна історія України : іст.-екон. дослідж. : в 2 т. / [Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 1 . 2011. 694 с.
62. Жуковський А. Історія Буковини. Ч. 2. Чернівці: Вид. спілка «Час», 1993. 224 с.
63. Заполовський В. Буковина в останній війні Австро-Угорщини. Чернівці: Золоті литаври, 2003. 284 с.
64. Ільницький І. Діяльність цивільних органів влади Галичини у роки першої російської окупації (серпень 1914 р. – червень 1915 р.). Науковий часопис ПНУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. 2015. Вип. 13. С. 76-81.
65. Ільницький І. Нормативні та ідейно-концептуальні основи організації управління західноукраїнськими землями в період першої російської окупації (серпень 1914 – червень 1915 рр.) // Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст. 2013. Вип. 21. С. 361-378.
66. Ільницький І. Проблеми історії Першої російської окупації Галичини (1914-1915 рр.) у сучасному науковому дискурсі // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2011. Вип. ХІХ. С. 320–344.

67. Істоміна А. Грошова політика уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні та на окупованих землях Західної України в роки Першої світової війни як об'єкт наукових досліджень. URL: https://www.google.com/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2019/57/articles/9.pdf&ved=2ahUKEwick4P39YKDAxUfX_EDHcrSAPAQFnoECACQAg&usg=AOvVaw1vF3ot61LXRUEaiUF9ov.
68. Історія війн і збройних конфліктів в Україні. Енциклопедичний довідник [від. ред. О. Гуржій]. Київ: Вид-во гуманіт. л-ри, 2004. 520 с.
69. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін.; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 1. 544 с.
70. Кикина М.О. Перша світова війна: повсякденне життя в умовах фронту і тилу. URL: <https://www.google.com/urlKf1>
71. Кліщинський П. Буковина в роки Першої світової війни: військово-дипломатичний аспект // вісник кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 20018. Вип. 11. С. 272-281.
72. Ковбаса В.М. Релігійна політика російської окупаційної влади в Галичині та Буковині (1914-1917 рр.) // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2021. №3. С. 65-73.
73. Ковбаса В.М. Становище освіти в умовах першої Російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини (1914-1915 рр.) // VI Таврійські історичні наукові читання : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 14–15 жовтня 2022 р., м. Київ. Львів-Торунь: Liha-Pres, 2022. С. 12–16.
74. Компанієць І. І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917-1920). Київ: Радянська Україна, 1957. 278 с.

75. Котціан О. Між федералізмом та централізмом. Розвиток та значення регіональної свідомості на Буковині // *Аннали Буковини*. 1997. №3. С. 647-650
76. Кравець А., Казмірчук О. Південно-Західний фронт в період Першої світової війни // *Літопис Волині*. 2023. Чис. 28. С. 11-15.
77. Кулінич І.М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914). Київ: АН УРСР, 1971. 216 с.
78. Кучера І., Гайналь Т., Даниляк Р. Соціально-економічне становище мешканців Східної Галичини під час російської окупації у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) // *Грані*. Т.24. №12. Дніпро, 2021. С. 5–14.
79. Кучера І. В. Діяльність російської окупаційної влади в аграрному секторі економіки Східної Галичини в роки Першої світової війни. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 149-152.
80. Кучера І. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914 – 1917 рр. // *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. Вип. 23-24. С. 194–200.
81. Литвин В.М. Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна / відп. ред. В.А. Смолій; Ін-т історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2014. 452 с.
82. Лозинська І. Діяльність російської окупаційної влади у Галичині у 1916-1917 рр. Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр. Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2016. Вип. 38. С. 77–88.
83. Лозинська І. Економічна політика адміністрації Ф.Ф.Трепова у Галичині // *Проблеми гуманітарних наук*. 2013. Вип. 32. С.123–137.
84. Лозинська І. Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень – вересень 1914 року). *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Посвіт, 2017. Вип. 2. С. 21–31.

85. Лозинська І. Г. Російське воєнне генерал-губернаторство у Галичині (1914-1915 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2010. Вип.1. С.47–52.
86. Лозинська І. Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини: напрями економічної політики // Актуальні питання гуманітарних наук. 2016. Вип. 16. С. 77–87.
87. Лозинський А.Ф. Політика держав Антанти з українського питання напередодні Першої світової війни // Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки. 2016. Вип. 14. С. 47–53.
88. Лозинський А.Ф. Україна в геополітичних планах Німеччини та Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни // Україна-Європа-Світ. Міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 18. С. 155–163.
89. Лозовий Є. Реквізиція дзвонів в церквах та костьолах Східної Галичини в роки Першої світової війни // Україна в минулому. Київ-Львів, 1993. Вип. 4. С. 64–75.
90. Любашенко В., Петрів Н. Юридичний статус протестантських громад Галичини (1781–1921), «Історія релігій в Україні», книга І, упор.: О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич, Львів : 2015. С. 262–271.
91. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні : курс лекцій. Київ : Поліс, 1996. 350 с.
92. Любченко В. Б. Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916-1917 рр.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Сторінки воєнної історії. Київ: Інститут історії України, 2004. Вип. 19. С. 50-72.
93. Любченко В.Б. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині // Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. Київ.: ТОІВ « Видавництво « КЛІО», 2014. С. 248–301.

94. Мазур О.Я., Баран І.В. Українська греко-католицька церква на початку Першої світової війни (1914-1915 рр.). URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Armia/2010_670/07.pdf
95. Мазур О.Я., Баран І.В. Українське питання в політиці провідних держав напередодні Великої війни (1914-1918 рр.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2014. № 784. С. 70–75.
96. Мазур О. Я. Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2013. № 752. С. 50–61.
97. Мазур О., Мороховський В. Наслідки війни для села Східної Галичини // Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали між нар. наук. конф. (14–15 травня 1998 р.). Київ, 1998. С. 101–108.
98. Мазур О., Патер І. Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914–1915 рр.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. Львів, 2007. № 584. С. 44–52.
99. Мазур О., Сухий О. Українське населення Галичини на початку Першої світової війни: репресивні акції австрійської влади // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. Львів, 2000. № 408. С. 73–78.
100. Масіян Н.Б. Буковина напередодні окупації (за матеріалами Державного архіву Чернівецької області) // Архіви України. 2014. №4-5. С. 42-51.
101. Місюра І. Політика російського окупаційного режиму на західноукраїнських землях у 1914-1915 роках // Галичина. 2001. №7. С. 149–153.
102. Молчанов В.Б. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.

- Збірник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 23. Перша світова війна і Україна (до 100-річчя початку Великої війни). С. 92–102.
103. Нариси з історії Північної Буковини. Київ: Наук. думка, 1980. 338 с.
104. Науменко А. III кінний корпус у Задністровському бойовищі (квітень 1915 року) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці: Чернівецький національний ун-т, 2012. С. 55-61.
105. Науменко А.О. Бойові дії на Поділлі і Буковині під час Першої світової війни // Воєнна історія Поділля і Буковини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 25–26 листопада 2009 р. м. Кам'янець-Подільський. Київ: Центральний музей Збройних Сил України, 2009. С. 156–165.
106. Орлик С. В. До питання стягнення натуральних повинностей з населення Східної Галичини та Буковини російською окупаційною владою в роки Першої світової війни // Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: I Міжнар. наук. конф., 13 трав. 2020 р., м. Кропивницький : тези доп. Кропивницький : ЦНТУ, 2020. С. 59–61.
107. Орлик С. Економічне становище та податна здатність селян Галичини і Буковини в період російської окупації в часи Першої світової війни // Український селянин. 2017. Вип. 18. С. 93–100.
108. Орлик С.В. Закупівлі та реквізиції у селян Східної Галичини й Буковини під час російської окупації в роки Першої світової війни // Український селянин. 2019. Вип. 21. С. 34–40.
109. Орлик С. Криза внутрішньої торгівлі на окупованих Росією територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни та вплив її на продовольчий ринок // Україна – Європа – Світ. Тернопіль: Тернопільський націон. педагогічного ун-ту імені Володимира Гнатюка, 2018. Вип. 21. С. 136–145.

110. Орлик С. Мародерство, грабежі, розбій російських окупаційних військ на Східній Галичині й Північній Буковині в роки Першої світової війни // Український історичний журнал. 2022. №2. С. 4–16.
111. Орлик С. Організація та управління російською окупаційною владою державним майном на захоплених територіях Галичини й Буковини у період Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. 2017. Випуск 27. С. 192–205.
112. Орлик С. Організація фінансового управління російською окупаційною владою на теренах Галичини і Буковини в період Першої світової війни. Карпатський край. 2017. №1(9). С. 5-21.
113. Орлик С. Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини і Буковини в період Першої світової війни // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: В-во ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 1. С. 48–58.
114. Патер І.Г. Статус окупованих територій Галичини і Буковини в 1914-1917 рр. // Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 1. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 379-409.
115. Патер І. Українське питання в антантському та австро-німецькому вимірах (серпень 1914 – лютий 1917 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2019. Спецвипуск. С. 494–519.
116. Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій: Колективна монографія / За ред. проф. С.С. Трояна. Київ: Кондор-Видавництво, 2017. 280 с.
117. Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни): монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С. Трояна Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 352 с.
118. Петрович І. Галичина під час російської окупації: серпень 1914 р. – червень 1915 р. Відень : Політична бібліотека, 1915. 116 с.

119. Піддубний І. Румуни Буковини в житті краю: 1848-1918 рр. // Історична панорама. 2010. Вип. 10. С. 9-40.
120. Попик С. Українці в Австрії 1914-1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. Київ-Чернівці: Золоті Литаври, 1999. 234 с.
121. Прокопович Е. Кінець австрійського панування в Буковині / Пер. з нім. О. Матійчук, Н. Панчук. Чернівці: Золоті литаври, 2003. 80 с.
122. Прокопчук І. Мародери та дикуни: як зображало віденське видання російських солдатів у період Першої світової. URL: <https://versii.if.ua/novunu/marodery-ta-dykuny-yak-zobrazhalo-videnske-vidannya-rosijskyh-soldativ-u-period-pershoyi-svitovoyi/>
123. Ревуцька О. Формування владних інституцій Тернопільської губернії (серпень 1914 – лютий 1915 р.) // Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації : матеріали Всеукраїнської молодіжної наукової конференції (10 березня 2017 р., м. Київ). Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. С. 63–74.
124. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – XX ст. Київ: Інститут історії України, 2004. Вип. VII. С. 5–47.
125. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 473 с.
126. Реєнт О., Янишин Б. Велика війна 1914-1918 рр. в українській історіографії // Український історичний журнал. 2014. №3. С. 4-21.
127. Савчук Т. «Дарма брат брата вбиває»: протестанти в армії Російської імперії (1914–1917 рр.). Емінак. 2015. № 1–2. С. 5–10.
128. Сарнацький О. Діяльність царських жандармів в Галичині під час Першої світової війни // Історичний журнал. 2010. № 1–3. С. 63–74.

129. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. Київ: В-во О.Теліги, 1998. 544 с.
130. Сич О. Пропагандистський аспект буковинської преси в роки Першої світової війни // Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни): монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С. Троян Київ: Кондор-Видавництво, 2016. С. 308-327.
131. Стародуб А. Російська православна церква у Галичині в період Першої світової війни (1914–1918 роки) // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 21. Київ, 2010. С. 194-221.
132. Стародуб А. Церковна політика Росії в Галичині під час Першої світової війни: експансія «воєнного православ'я» / Доповідь на Міжнародній конференції «Насилля влади проти свободи сумління: репресивна політика Радянської влади щодо християнських Церков та віруючих (ідейні засади, механізми реалізації, історичні наслідки)». Київ, 3-5.03.2006 URL: <http://ruh.znaimo.com.ua/index-5229.html>.
133. Сухий О.И., Лозинська І.Г. Становище українського населення в Галичині на початку Першої світової війни та репресії австрійської влади // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2010. Вип. XXVIII. С. 151–155.
134. Томашівський С. Галичина. Політико-історичний нарис з приводу світової війни. Львів: [накл. в-ва.], 1915. 32 с.
135. Троян С. Велика війна 1914-1918 рр.: геополітичні зрушення світосистеми // Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни): монографія. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. С. 5-34.
136. Троян С. Нове бачення Європи: німецькі плани територіального переустрою початку ХХ ст. // Перша світова війна: історичні долі

- народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжн. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.). Чернівці: Рута, 2000. С. 89–103.
137. Українська державність у ХХ столітті. Київ: Наукова думка, 1996. 275 с.
138. Українська політика самодержавства у Першій світовій війні. URL: <http://osvita.ua/vnz/reports/politolog/16073/>.
139. Уська У. Політика офіційного Відня та Галицького намісництва щодо русофільського руху в 1908–1914 рр. // Історичні та культурологічні студії. Вип. 3. Львів: Ін-т українознавства НАН України, 2004. С. 153–180.
140. Фісанов В. Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах періоду першої світової війни // Вісник Центру буковинознавства. Серія історична. Вип. 1. 1993. С. 28-37.
141. Ципко К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад і возз'єднання з Радянською Україною. Чернівці, 1958. 321 с.
142. Яремчук В. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899-1918 рр.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 504 с.